

**YABGU UNVANI ve KULLANIMI
(KUŞANLARDAN İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNE KADAR)**

**Title of Yabghu and its Usage in the Nomadic Titulature
(From the Kushans to the First Islamic Turkish States)**

Dr. Mehmet TEZCAN*

ÖZ

Yabgu unvanı, aslen Türkçe menşeli olmayıp muhtemelen Sakalarla bağlantılı bir kelimedir. Çin kaynaklarında, yabancı asıllı kişiler ve yabancı kavimlerin liderleri için kullanılan xihou, shehu ve yehu unvanları, Kuşan sikkelerindeki zaouu, hiaou gibi tabirler de yabgu kelimesinin bozuk imlalarıdır. Yuezhi'ların Bactria'yı fethetmesi ve Beş Yuezhi beyliği'nin kurulması ile xihou kelimesi göçebelerde kullanılmaya başlıyor.

Kangju, Wusun ve Hunalar gibi kavimlerde yabgu kelimesi Grek veya Hint yazılarıyla yavuha, iabgo ve zabocho olarak da gözüktür. Beylik sonrası devlet görevlilerinin unvanlarında yabgunun yeniden görülmesi Eftalitler, Türk Kağanlığı, Hazarlar, Karluk, Kimek ve Oğuz Yabgu devleti döneminde. Dönemle ilgili muhtelif kaynaklar bunu cebü, cibgu, zibel, silziboulos şekillerinde vermektedirler. Batı Türkistan'daki Çince zhaowu, İslam kaynaklarındaki camuk gibi sözler de yabgu ile doğrudan ilgilidir. İslâmî dönemde yabgu kelimesi Türk titülüründe bir unvan olarak kullanılmaya devam etmiştir. Kaşgarlı Mahmud'un eserinde bu yafgu olarak görülür.

Yabgu unvanı, henüz devletleşme olmadan önceki dönemden itibaren hükümdardan bir rütbe aşağı, yüksek bir unvan olarak karşımıza çıkmaktadır. Kelimenin anlamı konusunda tam bir fikir birliği yoktur. Bunun Çince transkripsiyonu olan xihou "birleşik, yönetici" gibi bir anlama sahipti. Yabgu için de "yönetici" anlamında İranî veya Altayik bazı kökler teklif edilmiştir.

ABSTRACT

The title of yabghu is not a Turkic origin and possible is related one to the Sakas. In the Chinese sources some titles such as xihou, shehu and yehu used for non-Chinese persons in China and for the leaders of nomadic peoples, and also some words such as zaouu and hiaou on the Kushan coins are a kind of deformed ones of the name yabghu. The use of the title of xihou among the nomadic peoples is beginning in nomadic titulature, together with conquering of Bactria by the Da Yuezhi and founding of the Five Xihous by them in Daxia.

Among the Kangju, Wusun and the Hunas, the word yabghu is also seen as yavuha, iabgo, zabocho etc. in Greek or Brahmi script. Its re-using in the titulature of the members of the nomadic states is during the periods of the Hephthalites, Turkish Kaghanates, Khazars, Karlucs, Kimaks and the State of Oghuz Yabghus. The various sources relating to those periods give it as Jebu, Jibghu, Zibel and Silziboulos but in various languages and scripts. Even Zhaowu in Chinese sources and Jamuk in Islamic sources are related directly to just yabghu term. In the Islamic period, the word yabghu continued to use in Turkish titulature as a title. In DLT by Mahmud of Kashghar it is seen as yafghu.

As for its degree in the Turkish titulature, from the earlier periods before the foundation of a state on, it was a title of secondary one after the ruler, that is, kaghan or khagan, but a high title. There is not a general opinion about its meaning. Some scholars are opinion that it has a meaning as its Chinese

* Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, (tezcanm@isbank.net.tr)

Anahtar Sözcükler: Yabgu, Xihou, Yuezhi, Kuşan, Daxia, Bactria, Huna, Eftalit, Türk.

equivalent xihou, "united, lord, marquis". The name of yabghu had an Iranian or Altaic origin according to some scholars.

Key Words: Yabghu, xihou, Yuezhi, Kushans, Daxia, Bactria, Hunas, Hephthalites, Türks.

Giriş

Karahanlılar Tarihi, Oğuz Yabgu Devleti ve Türk Unvanları hakkındaki çalışmaları esnasında diğer unvanların yanısıra *yabgu* unvanı, bunun gerek İslâm öncesi, gerekse İslâmî ilk Türk devletlerindeki muhtelif versiyonları hakkında ilk çalışmaları yapan âlimlerden biri Prof. Omeljan Pritsak'dır (Mesela bk. Pritsak 1951; Pritsak 1952). Bu konudaki diğer çalışmalar da VIII. yy.daki Orhon kitabelerine ve, o dönemden başlayarak, X. ve XI. yy.lardaki ilk Müslüman Türk devletleri hakkındaki kaynaklarda bulunan bilgilere ve bunların yorumlarına dayanmaktadır. Halbuki bu unvan, oldukça daha eski tarihlere uzanmakta ve Orta Asya'daki ilk göçebe devletlerin tarihine kadar geri gitmektedir. Bu yazımızda biz, M.S. 1. yy.dan itibaren Orta Asya'nın batısında ve Hint kıtasının kuzeyinde bir devlet kuran Kuşanlarda ve VIII. yy.daki Türk Kağanlığı devrinde de kullanılan dört önemli unvandan biri olan *yabgu* unvanı üzerinde duracağız.

1. Yuezhi'lar ve Kuşanların Erken Tarihleri Hakkında

Kuşanların kurulmasında Çin kaynaklarına göre en önemli unsuru teşkil eden Yuezhi'ların anavatanı, Çin kaynağı *Sj*'nin kaydına göre, Çin'in kuzey-batısında Gansu koridorundaki Qilian dağları bölgesi idi ve M.Ö. II. yy.ın başlarında refah içerisinde yaşıyorlardı (Pulleyblank 1983: 457). Xiongnu (Asya Hunları) *shanyu*'sü Modu / Maodun (M.Ö. 209-174) ve halefi Laoshang (M.Ö. 174-160) *shanyu*'ler devrinde Xiongnu'lardan çeşitli dönemlerde yedikleri üç ağır darbeden sonra (bk. Tezcan 1996: 110-112, 116-117, 119-125; Narain 2000: 23-26, 30; Thierry 2005: 440-451, 491-492; Benjamin 2007: 66-69, 89-94, 114-116; Csornai 2009: 39-40) *Da Yuezhi*'lar (Büyük Yuezhi) adıyla M.Ö. II. yy. ortalarına doğru önce Tanrı Dağları bölgesine, daha sonra Batı Türkistan'a göç ettiler. Buralardaki ikametleri esnasında bölgede bulunan Sai'ler (Saka) ile irtibat kurdular. Zhang Qian'in bize bıraktığı Batı Bölgesi Raporu'nun (*Dayuan* kısmı) *Sj*'deki versiyonuna göre,¹ Sai'leri yerlerinden süren *Da Yuezhi*'lar, onların daha güneye

¹ Zhang Qian'in *SC 123*'de yer alan bu raporunda Sai (Saka)'lere saldırıldığı hakkındaki bilgi, aynı rapora dayanan *HS 61*'deki Xiyu (Batı Bölgeleri) kısmında yoktur. Bu bakımdan K. Enoki gibi bazı bilginler, Sakalarla Yuezhi'lar arasındaki çarpışma senaryosunu reddederek, Yuezhi = Saka eşitlemesini kabul edilebilir bulmuşlardır. Bu ise *Da Yuezhi*'lardan getirilen Kuşanların Saka bağlantılarını daha da güçlendiren bir durum ortaya koymaktadır.

ve batıya, Keşmir, Kuzey Hindistan ve Sakastana (Sicistan / Sistan) bölgelerine kadar yer değiştirmelerine sebebiyet verdiler. Bactria ve Sogdiana bölgelerinde kurulmuş bulunan Hellenistik Bactria Grek Devleti (*Yavāna*)'ni M.Ö. II. yy.ın ikinci yarısında yıkan Da Yuezhi'lar,² *HS 96A*'ya göre, Bactria (Çin kaynaklarına göre *Daxia*)'daki fetihten sonra bölgeyi beş ayrı *xihou* / *yabgu*'luğa ayırdılar.³ *HS 96A*'ya dayanan *HHS 118* (*Xiyu* bölümü)'e göre bunlar birbirlerinden müstakil, ama hepsi de Da Yuezhi'lara tâbi idi (Frye 1984: 251; Frye 1996: 456; Yu 1998: 28-29, 41; Yu 2000: 27; Cöhce 2002: 817; Kumar 2005: 8-9; Thierry 2005: 493, 498).⁴ 100 yıl kadar sürecek bir "Beş *xihou* / *yabgu*'luk" döneminden sonra M.S. I. yy.da *Kuşanlar* (*Guishuang*) diye anılacak olan devleti kurdular. Batı kaynaklarında ise bu Bactria Grek Krallığı'nın, Yaksartes (Sır-Derya) ötesinden gelen, ama hepsi de Aral Gölü ve çevresinde oturan ve bir kısmı da Saka kavimleri çevresinden gelen muhtelif kavimler tarafından⁵ yıkılmış olduğu anlatılır. Bununla beraber, Yuezhi'lar, buradaki şehirleri kendi hallerine bıraktıkları gibi onların tanrılarını, bazı dinî ve kültürel geleneklerini benimsediler. Grekler gelmeden önce Bactria'da yaşayan kavimler, bizzat kendi dil ve kültürlerini nasıl muhafaza ettilerse, Yuezhi'lar gelmeden önce ve geldikten sonra buradaki göçebe gruplar da bunları muhafaza ettiler (Liu 2010: 45).

Kuşanlar, Taksila'daki hükümdarlığı sırasında Hindistan'daki eski Saka Krallığı topraklarının bir kısmını zaptederek *Krallar Kralı* unvanını almış olan Indo-Parth (Çin kaynaklarında: *Anxi* / Arşak, Hind kaynaklarında: *Pahlava*) hükümdarı *Maharaja* Gondophares'in ölümünden (M.S. 20-46 civarı)⁶ sonra ise Hindukuş Sıradağları güneyine inip Gaofu (Kabil)'yu ele geçirdiler ve Hindistan

² Bactria Grek Krallığı'nın, Çin kaynaklarında Da Yuezhi, Batı kaynaklarında ise dört veya beş farklı göçebe kavim (Saka menşeli?) tarafından yıkılması hakkında bk. Konukçu 1973: 7; Tezcan 1996: 151-152, 162-163; Tezcan 2004: 154-158; Benjamin 2007: 184-191.

³ Bu beyliklerin, isimleri, B. Karlgren'e göre Erken Orta Çincedeki (EMC) muhtemel telaffuzları, buldukları yerler ve bu konudaki muhtelif görüşler için bk. Yu 1998: 25-28; Tezcan 1996: 197-225; Ray 2004: 68-69, 91; Csornai 2009: 39.

⁴ Yu Taishan, *HHS 88*'deki kayda göre, Beş *Xihou*'nun hepsinin de Da Yuezhi olduğunu gösteren hiçbir ifade olmadığını; "*bunların hepsinin aslında Yuezhi halkı olmayıp Daxia devleti içerisindeki halk*" olduğu görüşündedir. Da Yuezhi'lar, bölgede daha önce bulunan önceki küçük beylikleri tamamen ortadan kaldırmamışlar, sadece kendilerine tâbi hale getirmişlerdi. Çünkü Beş *Xihou* veya en azından bunlardan bazıları, Yuezhi'lar *Daxia*'yı fethetmeden de orada bulunuyorlardı. Bölgedeki İskit ve Saka varlığı ise açıkça Kuşanların hakimiyeti altında olup, Yuezhi'larda *xihou* kelimesinin görülmesi de onların bu bölgeye gelmesinden sonraya rastlamaktadır (2011: 2-3; Hill 2003).

⁵ Bunlar, Strabon ve Pompeius Trogus'un eserlerinde Asiani, Pasiani, Tokhari, Sakarauli (Strabon'a göre, "ve Sakai")'ler olarak zikredilmektedir. Çin ve Batı kaynaklarına göre Bactria ve Sogdiana'nın göçebeler tarafından yıkılması, buna iştirak eden kabileler ve kimlikleri hakkında bk. Narain 2000: 38-39; Tezcan 2004: 155-161; Yu 2011: 5-7; Loeschner 2008: 12-13.

⁶ Gondophares'in saltanat yılları, kullanılan kronoloji sisteminden dolayı tartışmalıdır. En yakın teklif olarak bk. Bivar 2007: 30-31.

bölgesindeki fetihlerine başladılar. M.S. III. yy. ortalarına kadar bölgede hakimiyetlerini devam ettiren Kuşanlar, gerek İran, gerek Hind, gerekse Greko-Roman tesirler altında çok sayıda dinî, siyasî, kültürel, edebî ve ikonografik unsurlar almışlar ve bunları kendi içlerinde uyumlu bir biçimde mezc ederek kendilerinden sonraki diğer hanedan ve devletlere taşımışlardır. Sadece, kullandıkları unvanlardaki çeşitliliğe bakıldığında (*mahārāja rājātirāja, šaonano šao, basileus basileon, kaisara, devaputra*) bile ne kadar farklı bir kültür zenginliğine sahip oldukları görülebilir (Bk. Konukçu 1973: 25; Christian 1998: 213; Narain 2002: 273).

2. Kuşanlarda Bactria-Grek (*Yavāna*) ve İran Tesirleri

M.Ö. II. yy.ın sonlarından M.S. I. yy. başlarına kadar Batı Türkistan sahasındaki yerlerinde yaklaşık 100 yıl kadar beş ayrı Yuezhi beyliğinden biri olarak yaşayan Kuşanlar, bu tarihlerde başlarında Qiujiuque (Kujula Kadphises) olmak üzere, diğer dört beyliği birleştirerek devletlerini kurdular. Kuşanların bu yüzyıllık beylik dönemine Çin kaynaklarındaki “*Beş xihou*” tabirinden dolayı “*Beş Yuezhi Yabguluğu*” dönemi adı verilmektedir.⁷ Bu beyliklerin, en azından ilk dönemlerde, bölgede daha önce yaşamış olan Bactria Greklerinin tesirleri altında bulunduğu, bırakmış oldukları para örneklerinden de anlaşılmaktadır. Bactria bölgesinde bulunan bu döneme ve göçebelere ait olduğu sanılan sikkelerin, Grek paraları örnek alınarak bozuk taklitlerinin çıkarıldıkları; aynı şekilde ilk Yuezhi yabgularından “*Heraus*”un parasının da gerek tip, gerekse üzerindeki yazılar ve kullanılan unvanlar olarak Bactria Grek hükümdarlarının örneklerine göre çıkarıldıkları görülmektedir (Zeimal 1983: 246).

Çin kaynaklarına göre, Weishui (Oxus / Amu Derya)’in kuzeyinde karargâhlarını kurarak burada yerleşen Yuezhi’ler, birleşmiş bir yapıya sahip değillerdi; beş ayrı kabile grubu / *yabgu*’luk şeklinde organize olmuşlardı ve diğer beylikleri gevşek bir yapıda idare ediyorlardı. Kuşanların ilk hükümdarı olan Kujula Kadphises’in M.S. I. yy.ın ilk yarısı içerisinde, güneye inerek diğer dört Yuezhi *xihou* / *yabgu*’suna saldırması ile onları itaat altına alarak istiklalini ilan edip devletini kurması (Frye 1962a: 201) arasında geçen yaklaşık 200 yıllık dönem hakkında başka bilgi yoktur.⁸ Elimizdeki arkeolojik belgeler ve para

⁷ Bu Beş Yuezhi beyliği dönemi ve muhtemel yerleri hakkında bk. Konukçu 1973: 9; Hulsewé 1979: 121-123; Tezcan 1996: 196-225; Narain 1982: 175-183; Narain 2000: 40-50; Thierry 2005: 462-475; Grenet 2006: 325-341; Loeschner 2008: 5-6. Bazı bilginlere göre, Yuezhi (Kuşan)’lar Bactria bölgesine geldiklerinde bölgede zaten Beş *yabgu*’luk vardı ve bunların oluşması onların buraya gelişi ile ilgili değildi. Bk. Puri 1994: 247.

⁸ Çin kaynaklarından *HHS*’da bu dönem, yaklaşık 100 küsur sene olarak ifade edilmektedir. D. Christian, Kujula Kadphises’in devleti kurmasını M.S. aş.yk. 50 yılı olarak kabul ederek, arada geçen zamanı da tahminen 200 yıl olarak hesaplamaktadır. Bk. Christian 1998: 211-212.

buluntuları ise beylikler dönemine kısmen ışık tutabilecek durumdadır. Bugün elimizde, herbiri Grek tesirinde yapılmış birçok para bulunmaktadır ve bunların üzerindeki bazı yazılar da bize Kuşanların beylikler dönemi ve bu dönemde kullanmış oldukları bazı unvanlar hakkında fikir yürütmemizi sağlamaktadır.

3. Xihou / Yabgu Unvanının Xiongnu, Beş Yuezhi Beylikleri ve Wusun'lardaki Karşılıkları

Çince *xihou* 翯侯 ismi, Çin kaynağı *SJ*'nin 110. (*Xiongnu*), 21. ve 5. (General Wei Qing) bölümlerinde, ayrıca Batı Barbarları (*Hu*)'nın küçük kralı Zhao Xin münasebetiyle, *HS*'nin 96A (*Xiongnu*) *HHS*'nin ise *HS 96A*'ya dayanan 118. bölümlerinde (*Xiyu*: Batı Bölgeleri) geçer (Humbach 1966: 26; Doerfer 1975: 128; Davary 1982: 297; Hill 2003); ama daha çok, Hunların Batıya çekilmeleri ile birlikte onların Batı kısımlarında ve bilhassa Yuezhi'lardaki Beş Beylikte görülmektedir. Yuezhi'ların Bactria bölgesine gelmelerinden sonra burada kurdukları beyliklerin isimleri yanında beylerinin unvanları olarak Çin kaynaklarında geçen bu *xihou* kelimesine, Xiongnu'ların batıya kaymalarından sonra onlarda görülen *shehu* ve daha çok da *yehu* unvanı münasebetiyle yeniden rastlanmaktadır. Daha sonra, Wusun hükümdarlarının unvanları arasında da *xihou* unvanı görülür.⁹

Yuezhi'lar, Daxia'ya geldikleri zaman ise mahallî âdete uyarak bu unvanı kullanmış olabilirler. Veya, hem Yuezhi, hem de Daxia bölgesi halkı için genel bir unvan da olabilir. Fakat Yuezhi'lar Daxia bölgesine gelmeden önce *xihou* unvanının onlarda kullanıldığına dair bir bilgi olmadığı ve Zhang Qian'in seyahati hakkında bilgi veren *SJ 123*'de de bu unvandan bahsedilmediğine göre demek ki unvanın illâ da Yuezhi'larla doğrudan bir bağlantısı olması gerekmiyor. Muhtemelen, "Yuezhi'lar Daxia bölgesine geldiklerinde bu *xihou*'lar henüz mevcut değildi" (Yu 1998: 41, n. 35; Yu 2011: 3). Daxia'daki Beş *Xihou*'luk / Beylik döneminde bu *xihou*'ların Yuezhi'lara tâbi olduğu belirtilmekle beraber, hepsinin Yuezhi asıllı olduğundan bahsedilmiyor. Yu Taishan'ın dediği gibi bu Beş *xihou*'luk, Yuezhi'ların Daxia bölgesinde uyguladıkları bir düzenleme de olabilir, ama Yuezhi müessesesiyle hiçbir alakası yoktur. Buradan, *xihou* müessesesinin daha önce bölgede mevcut olduğu veya *xihou*'nun kelime anlamı itibarıyla "birleşik, müttefik, sahip" gibi bir manaya sahip olduğu, Kuşanlar da bu beş beyliği birleştirdikten sonra *xihou*'luğun bir müessese olarak başta *HS* olmak üzere Çin kaynaklarında zikredilmeğe başladığı sonucuna varılabilir.¹⁰ Unvan,

⁹ *Xihou* unvanının Yuezhi, Kangju ve Wusun'larda görülmesi hakkında bk. Pulleyblank 1966: 28; Pulleyblank 1968: 250-254; Bosworth 2007, "JABĠUYA", *Enlr*, available at www.iranica.com

¹⁰ N. Sims-Williams, bu kelimenin Çince "müttefik prens" anlamında olduğunu belirtmiştir. Sims-Williams, kelimenin aslında Çin menşeli olduğu üzerinde duran Humbach gibi bilginler

Sakalar döneminden beri bölgede daha önce mevcut olmuş olmalıdır. Kuşanların da Sakalarla bir tür etnik ve kültürel akrabalığı olduğuna göre,¹¹ unvanın Sakalarla ve İran kültür tesiriyle bir alakası olabilir. *Xihou* unvanı eğer *yabgu* kelimesinin vaktiyle Çinceye uyarlanmış bir şekli idiyse, biz de bunun Kuşanlar gelmeden daha önce bölgede mevcut olduğu görüşündeyiz. Çünkü Hunlar ve Türkler de ancak Batıya kaydktan ve Soğd ve İranî kültür ile etkileşim içine girdikten sonra bu tür unvanları kullanmaya başlamışlardı.

Fakat birçok araştırmacı, hem *xihou*, hem de *shehu* unvanının, Çinceye özel bir anlama sahip olmayıp *yabgu* karşılığı olduğunu ve kelimenin Çinceye uyarlanmış şeklinden ibaret olduğunu belirtmişlerdir. Onlara göre, *xihou* kelimesi Eski Çince (OC) ve Orta Çince (EMC) *yabgu*'ya benzer bir şekilde telaffuz edilmekteydi.¹², Türklerdeki *shehu* ve *yabgu* unvanları münasebetiyle Xiongnu'lardaki *shanyu* unvanı üzerinde de durmak gerekir. *Shanyu*, M.Ö. III. yy. ortalarından itibaren Kuzey Çin'de "Savaşan Devletler Devri"nde ortaya çıkmıştır ve Xiongnu'larda yüksek hükümdarlık unvanı olarak görülür; bu unvan, M.S.ki Proto-Moğol ve Türk devirlerinin *Kagan* unvanına¹³ karşılıktı. Xiongnu'lardaki *Shanyu* unvanının *Tanhu* ve *Shenhu* şekillerinde farklı okunuşları hususunda J. Marquart, kelime başında farzettığı d- harfinin daha sonradan y-'ye dönüştüğünü varsayarak burada *yapagu* / *yabgu* kelimesinin fonetik yönden farklı bir transkripsiyonunu görmüştü (Markwart 1929: 87).¹⁴ Fakat Menges, Modern

tarafından, Çince *xi* "birleşik, müttefik" olarak, *hou* ise bir unvan olarak genellikle "marquis" anlamında tercüme edildiği için bu görüşü sadece biraz değiştirmiştir. Bk. Bosworth 2007, "JABĠUYA", *Enlr*, available at www.iranica.com. Çin kaynaklarında *xihou* unvanı, Yuezhi, Kuşan ve Wusun'larda ortaya çıkması ve bu konulardaki tartışmalı görüşler hakkında bk. Hill 2003 (http://depts.washington.edu/silkroad/texts/hhshu/hou_han_shu.html); Thierry 2005: 463, dn. 55.

¹¹ Kuşanların Saka menşeli ve Bactria Grek Krallığı'nı yıkan dört Saka boyundan biri olabileceği hakkında en son görüşler için bk. Yu Taishan 2011: 6, 15, 18 (dn. 13).

¹² *Xihou* kelimesi için OC: *q^həp *g^o; EMC: Karlgren'e göre: *xiəp ɣəu, Pulleyblank'a göre: xip-ɣəu; Baxter-Sagaster'e göre: xip huw. Bk. Ulving 1997: 4301.2901; Pulleyblank 1991: 332.125 (Pulleyblank'ın eski teklifi için ayrıca bk. 1962: 95; 1966: 28); Hulswé 1979: 121, n. 288; Yoshida 2003: 45; Baxter-Sagart 2011: 68, 162; Bosworth 2007, "JABĠUYA", *Enlr*, available at www.iranica.com Macar bilgini Géza Képes, Macarcadaki "jobbágy" kelimesini aslında "sahip" anlamında olarak, Çinceye *xihou* şeklinde transkribe edilen Eski Türkçe bu *yabgu* sözünden türetmektedir. Bu konuda bk. Csornai 2009: 40, n. 31.

¹³ *Shanyu* unvanının Türkçe, ilk olarak Xianbei'ler tarafından kullanıldığı anlaşılan *Kagan*'ın ise Moğolca olduğu ve aralarındaki münasebet hakkında, K. Shiratori'den sonraki bir araştırma için bk. Taskin 1986: 213, 217.

¹⁴ Eski Çince kelime başındaki *d- nin durumu hakkında bk. Csornai 2009: 33, n. 9.

Çince *shanyu* olarak okunan kelimenin¹⁵ Karlgren'in verdiği Arkaik (*d'yan-giwo) ve Eski Çince'deki (*zyān-yiu) okunuşlarını da dikkate alarak bu ayniyet fikrine biraz şüpheli bakmıştır (Golden 1980: 190). Bu *yabgu* / *xihou* unvanı, Tang dönemi kayıtlarında, Batı Türkleri'nden bahsedilirken zaman zaman *Shihou* / *Shehou* / *Yehu* şeklinde de görülür (Chavannes 1941: 95-96 ve n. 1, 3; Doerfer 1975: 130).¹⁶ Kuşanların vaktiyle Türk menşeli olarak gösterilmesinde kullanılan bir delil olması münasebetiyle *xihou* kelimesine uzunca temas eden Humbach, bunun bazılarının iddia ettiği gibi Türkçe veya İran dilinden alınmış olmayıp Çince olduğu görüşündedir (1966: 26). Aslında ise bu kelime, Çinli olmayan hükümdarlarca kabul edilen ve sinologlar tarafından da Çinceye yabancı menşeli bir kelime olarak *xihou* olarak transkribe edilen bir unvandı.

Xihou kelimesi, Kuşanların ilk hükümdarı Kujula'nın Kharosthice yazılmış sikkelerinde geçen *yavuga* unvanının Çince karşılığıdır ve bu unvan daha sonra *yabgu* şekliyle erken dönem Türk unvanı olmuştur (Frye 1962a: 201-202). Kelimeyi Toharca ile irtibatlandıran Pulleyblank'a göre ise *xihou* kelimesi, Orta Çince'deki eski şekli ile (*hiəp-hu* / *siəp-hu*) Kujula Kadphises'in sikkelerindeki *yavuga* ve ismi verilmeyen bir Kuşan hükümdarının sikkesindeki *IAIIIY* ile aynı şeydi (Pulleyblank 1962: 95).¹⁷

4. Xihou / Yabgu Unvanının Sakalarla İlişkisi Hakkında

Çinli tarihçi Yu Taishan'ın görüşüne göre, *xihou* unvanının menşei konusunda şu ihtimaller üzerinde durulabilir: *xihou* / *yabgu*, Daxia / Bactria bölgesine Yuezhi'lar tarafından getirilmiş olabileceği gibi, daha önce orada bulunan (Saka ve İskit menşeli) bir unvan da olabilir. Sakaların Kuzey Hindistan bölgesindeki hakimiyetleri dönemine ait çok sayıda sikke ve kitabeleri mevcuttur, ama bunlarda onların doğrudan *yabgu* unvanını kullandıklarına dair açık bir bilgi yoktur. Hint kaynaklarına göre Sakaların bilinen ilk hükümdarı kabul edilen ve Pencap bölgesinin de ilk Saka kralı olan Büyük Kral Maues (veya Moga) döneminde (M.Ö. 1. yy.ın ikinci yarısı sonları ile M.S. 1. yy.ın ilk yarısı)¹⁸ ona tâbi olan Saka Liaka Kusulaka'nın oğlu ve Taksila satrapı *Mahaksatrapa* Patika'nın, *yabgu* / *yavuga* karşılığı olabilecek *yauva* (veya *zauva*) unvanını kullandığı

¹⁵ *Shanyu* unvanı, bugün sinologlar tarafından artık *shanyu* şeklinde değil *danyu* olarak okunmaktadır. Bk. Ulving 1997: 6892.2222 (tân giwo); Csornai 2009: 39 (Csornai'de: *danhu*). OC: *chanyu*: *d^ʰar *G^wa (Baxter-Sagart 2011: 95.122).

¹⁶ *Shehu* unvanıyla anılan Batı Türk kağanlarının bir listesi için bk. Chavannes 1941: 312, 98 (Index).

¹⁷ Pulleyblank'ın yeni teklifi ise *xip-γə* şeklindedir. Bk. n. 10.

¹⁸ Kuzey-batı Hindistan'da Gandhara ve Taksila bölgelerindeki ilk Saka hükümdarı olarak Maues, dönemi ve saltanat yılları hakkında bk. Cöhce 2002: 816; Chaurasia 2008: 141.

biliniyor.¹⁹ Maues ise sikkelerinde Grekçe olarak *Basileos Mauou* ve *Basileos Basileon Megalou Mauou*, Hintçe olarak ise Kharosthi yazısıyla önceki unvanın tercümesi şeklinde *rajatiraja mahatasa Moasa* (Krallar Kralı Büyük Maues) unvanını kullanmıştır (Chopra vd. 2003: 116-117). M.S. 1. yy.ın ilk çeyreği içerisinde yine Taksila bölgesinde hüküm süren *Yuvaraja* Khara(y)osta'nın Mathura "arslanlı başkent" kitabelerindeki unvanı da, *yabgu* ile alakalı olduğu için "yabgu-kral" (*yaguramna*) olarak çevriliyor (Bühler 1894: 530, 534, 536; Konow 1969: 48-49; Neelis 2011: 122-123 ve dn. 167).²⁰

5. "HERAUS"un Paralarında *Yabgu* Unvanı

Kuşanların ilk yabgusu ve daha sonra gelen hükümdarların seleflerinden biri kabul edilen ve bilhassa Tacikistan sahasında çok sayıda gümüş para bastıran kişi de, muhtemelen bir Yuezhi veya Saka idarecisi idi ve ilim âleminde genellikle "Heraus" olarak isimlendirilmektedir. Bunun gümüş tetradrahmalarında ve bakır obollerinde *yabgu* unvanı görülmektedir. Ön yüzünde bir hükümdar tasviri, arka yüzünde ise sağa doğru giden bir atlı resminin etrafında: *TYPANNOUNTOS HIAOY / HPAOY [SANABOY] KOPPANOY* "Hüküm süren Kuşan yabgusu [Sanab]nun" yazısı okunabiliyor (Cribb 1993: 118, 124-130; Frye 1996: 456; Narain 2000: 50; Falk 2010: 77).²¹ Sikkeler üzerinde "yabgu" karşılığı olan kelime, Grek harfleriyle *HPAOY / HEPAOV* (veya **HPAOY*²²) şeklindedir. Daha eski çalışmalarda ise *HPAOY* kelimesi, *MIAOV* (Miaus) olarak teklif edilmişti. Bu imlânın, "yabgu" kelimesinin Grek diline uyarlanmış bozuk bir şekli olduğu bugün için genel olarak kabul edilmekle birlikte tam olarak ne şekilde okunması gerektiği, XIX. yy.dan beri tartışılmakta

¹⁹ Patika, Taksila'da bir Saka satrapı idi; onun bir bakır levhasında da bu unvan karşımıza çıkmaktadır. Bk. Narain 1982: 184, n. 18. Ayrıca bk. Konow 1969; Tezcan 1996: 354. Maues ve Saka Patika hakkında bk. Tripathi 1992: 212-215.

²⁰ Bk. Fleet 1904: 703-704.

²¹ "Heraus"un bu tip sikkelerinde, standart Grek alfabesinde -ş- harfi olmadığı için, onun yerine iki defa Grekçe -rho- harfi kullanılmıştır. "Heraus" tipi sikkelerin güzel bir tasviri ve üzerindeki yazılar hakkında mesela bk. Davidoviç 1979: 17-32, 437-438; Cribb 1993: 125-131.

²² Bu son okunuş şeklinde, muhtemel bir *ṣ* (ş) harfi ile birlikte, daha sonra Kuşan, Alhon / Hun, Eftalit ve Toharistan Türk yabguluklarında da rastlanan *ṣAO* (*ṣao*) ve *Ṣāhi* (*Ṣāhi*) unvanı görülebilir. Bu gibi hanedanların sikkelerinde, *ṣao* unvanı Brahmi harfleriyle *yabgu*'nun muhtelif versiyonları (*Ṣāhi javukha*, *Ṣāhi jaūkha*, *Ṣāhi javūkha*) ile birlikte geçer. Bk. Göbl 1967: 64, 65, 70, 80, 92, 101. Unvanlarında *ṣāhi* kelimesini kullandıkları ve Türk aslından geldikleri için "Türk-şâhîler" olarak da isimlendirilen Kâbil-şâhîlerin Kuzey Hindistan'daki hakimiyet dönemleri hakkında bk. Harmatta – Litvinsky 1996: 375-383; Konukçu 2002: 846.

idi. “Heraus” paralarının arka yüzünde bu unvanın Grekçeye bir tür tercüme edilmiş şekli ve aynı anlamda *TYRANNOUNTOS* (hüküm süren) yazısı vardır.²³

Çincedeki *xihou* kelimesinin, bu bozuk imlali “*yabgu*” unvanının Çince şekli olduğu sanılıyor. “Heraus”un kimliği konusunda ise, bunun ayrı bir hükümdar (*yabgu*) olduğu gibi, ilk Kuşan hükümdarı ve “*Kuşan*” ismiyle de anılan Kujula Kadphises’in yabguluk döneminde çıkardığı paralarında kullandığı unvanı olduğu (Cribb 1993: 133; Loeschner 2008: 11) şeklinde farklı görüşler mevcuttur.²⁴ Fakat buradaki *HIAOY / HPAOY / HPAOY* unvanından, Kujula’nın sikke ve kitabelerinde de kullanılan *ZAOOY*ya doğru bir geçiş olduğu da görülüyor. Bu da belki bizi, Çin kaynaklarında bir Soğd aristokrat ailesi olarak rastlanan ve bizim daha sonra aşağıda ele alacağımız *Zhaowu* ismine götürebilir (Loeschner 2008: 11).

6. Kuşan Hükümdarlarının Sikke ve Kitabelerindeki *ZAOOU* ve *YAVUGA* Unvanları

Kuşan paralarında ve kitabelerindeki Kujula Kadphises (Çin kaynaklarında Qiujiuque), ilk Kuşan kralı olarak zikredilmektedir. Muhtelif varyantlarıyla birlikte Kujula, paralarında, gerek Kharosthi, gerekse Grek harfleriyle: *Kujulakasa Kusana yavugasa, KOZOYAO KAAΦIZOY KOPΣNA / KOZOAA KAAΦEΣ XOPANΣY ZAOOY* gibi ifadeler kullanmıştır (Marquart 1898: 69-70; Konukçu 1973: 17; Shrava 1985: 15-17; Thierry 2005: 471).²⁵ Yabguluktan krallığa geçiş döneminden ve büyük fetih faaliyetlerinden sonra Kujula, *MAHARAJA* (Büyük Kral), *RAJATIRAJA* (Krallar Kralı) ve *DEVAPUTRA* (Göğün Oğlu) gibi büyük unvanlar kullanmıştır (Konow 1969: lxiv; Shrava 1985: 15-17; Shrava 1993: 170, 171-172; Falk 2010: 76-78). Ancak onun ilk dönemlerine ait gerek paralarında ve gerekse kitabelerinde *yabgu* unvanına da rastlanmaktadır: Paralarının arka yüzlerinde *XOPANCY ZAOOY* (Kuşan *yabgu*’su), tarihsiz olan ve Kharosthi yazısı ile yazılmış kitabelerinde ise *KUSHANA YAVUGA* (Kuşan *yabgu*’su) yazısı vardır (Marquart 1898: 70; Shrava 1985: 15; Shrava 1993: 137). Vaktiyle Cunningham’ın belirttiği gibi, “*Yabgu*” anlamındaki *ZAOOY* veya *Zavu* ifadesi, Çin yıllıklarında geçen ve daha sonra bahsedeceğimiz *Zhaowu* kelimesinin Grekçeleşmiş bir şekli de olabilir (Loeschner 2008: 11-12). Öyle anlaşılıyor ki karyerine *yabgu* unvanı ile

²³ “Heraus” ve sikkeleri üzerindeki yazılar hakkında bk. Davidovich 1980: 156-166; Cribb 1993: 127-133.

²⁴ “Heraus” için önerilen muhtemel bir tarihleme, onu M.Ö. 10 - M.S. 20 / 30 tarihlerine, eğer ondan farklı bir hükümdar idiyse Kujula’yı da 20 / 30-60 / 78 arasına koymaktadır (bk. Loeschner 2008: 26-27).

²⁵ Kujula Kadphises’in sikkelerinde gözüken *Zaouu*, Grekçe **zaos* veya **zaoēs* kelimelerinin *genitive* hâlidir. Bk. Bosworth 2007, “JABGUYA”, *Enl*, available at www.iranica.com

başlayan Kujula'da, Hindistan bölgesindeki büyük çaplı fetihlerinden sonra *yavuga / yaüa / yabgu* unvanından, *maharaja* ve *rajatiraja*, hatta *devaputra* (Tanrının oğlu) gibi diğer daha büyük unvanlara bir geçiş olmuştur (Konow 1925-26: 277-279; Konow 1969: lxx; Narain 2002: 273; Thierry 2005: 472).²⁶

7. Eftalitlerde *Yabgu* Unvanı

Kuşanlardan sonra M.S. V. yy. ortalarından itibaren Bactria, Sogdiana ve Kuzey Hindistan'a ve Doğu Türkistan'ın da bir bölümüne hâkim olan Eftalitler, VI. yy.ın ortalarında Türk Kağanlığı döneminde onlar tarafından yenilmekle beraber bazı beylikler halinde bilhassa Amu Derya'nın kuzeyindeki sahalarda ve Çaganiyan'da Türk hakimiyeti altında, onlara vergi vererek VIII. yy.da bile varlıklarını sürdürmüşlerdir. Kuşanların dil ve alfabe mirasını devam ettiren Eftalitler, sikkelerinde ve kendi dönemlerine aid bazı belgelerde, Kuşanların kullandıkları *tegin* ve *yabgu* gibi bazı unvanlara yer vermişler, mahallî hükümdarların ismiyle Sasani tipinde paralar çıkarmışlardır.

Kuşan menşei üzerinde durduğumuz *yabgu* unvanı, onların siyasi bakımdan devamı olan Eftalitlerde de görülmektedir (Pritsak 1952: 88). Eftalit sikkelerinden biri üzerinde, vaktiyle Junker'in yayınlamış olduğu bir sikkeye nazaran Pehlevi harfleriyle *ypgu* (Grekçe *ἰοπγο*) kelimesinin mevcut olduğuna dair gerek Ghirshman, gerekse Altheim vaktiyle bazı fikirler beyan etmişlerdi. Ghirshman, *CPI ΙΑΙΙΓ V ŠAHO* şeklinde gösterdiği bu metni VII. yy. ortalarına ait Batı Türkleri'nden bir idarecinin parası olarak yorumlarken (Ghirshman 1948: 50-51, fig.53; Clauson 1972: 873), Altheim'a göre ise, bunu *yabgu* veya *yaβago* şekillerinde de okumak mümkündür (1959: 255; 1962: 310; Frye 1962b: 357). Konuyu daha sonra yeniden ele alan Göbl, burada Junker'in ve Ghirshman'ın dediği şekilde bir yazı ve *yabgu* kelimesi okumanın mümkün olmadığını söyleyerek bunun yerine Baktria yazısıyla: *CPI TOΓINI BOYO* (Sri togini šono) ve Brahmi yazısıyla: *ŚRĪMĀ DIVE/PARE ŚRĪ* (srima dive/pare sri) okunuşunu önermiştir (Göbl 1967: 140-141).

Bu münasebetle, *yabgu* unvanının muhtelif versiyonlarıyla Tegin-şahiler sülalesinde de kullanıldığını söylemeliyiz. Tegin-şâhiler sülalesi, Barha Tegin'in oğlu olup 719 yılından beri Kabil ve Gandhara bölgesini idare eden Teginşah

²⁶ Kujula'nın Keşmir'de öküz ve deve tasvirli sikkelerinde gözüken bu *devaputra* unvanı, H. Falk'ın görüşüne göre, Roma İmparatoru Augustus tarafından kullanılan *divi filius* unvanının doğrudan bir adaptasyonudur, çünkü Kujula, bazı bakır paralarında Roma İmparatoru Augustus'un resmini de taklit etmişti: Bu şekilde Augustus, M.Ö. II. yy.da Mithradates sülalesinden beri İran hükümdarlarınca kullanılan *theopatōr* sıfatına bir misilleme yapmak istemiş olabilirdi (Falk 2010: 77-78).

tarafından kurulmuştur. Çince kaynaklarda ve Bactria dilindeki bazı kitabelere göre, *Tegin* (tagino) ve *Şâh* (sha, şano) gibi unvanların yanısıra bunların buldukları bölgedeki bazı yer isimleri, şahıs isimleri / unvanlarda (*Jaguda < Javula, Ziivyl, Jibul < *Zibil) *yabgu* kelimesini çağrıştıran kelimeler vardır (bk. Esin 1978: 244, n. 37; Harmatta – Litvinsky 1996: 375-379). Yukarıda bahsedilen sikke üzerinde bulunan yazıdaki ilk okuyuşu Harmatta, *sri tagino rano* (şano) şeklinde değiştirerek “Yüce Tegin, Kral” olarak anlamlandırmıştır (Harmatta – Litvinsky 1996: 377; Babayar 2007: 209-210).²⁷ Fakat Göbl, Sasani hükümdarı I. Husrev’in 5. saltanat yılında çıkardığı başka bir Sasani tipindeki sikke üzerinde Pehlevi harfleriyle *ybgw bhk’n*, yani “*bhikan (Boxlo, Belh) yabgusu*” ifadesini okumuştur (Göbl 1967: 182-183). Yine Eftalit asıllı bir Çaganiyan hükümdarının VIII. yy.ın ilk çeyreğine ait parası üzerinde *yabgu* unvanı görülmektedir (Litvinsky – Zamir Safi 1996: 177).

Yeni zamanlarda ise Eftalit sikkeleri üzerinde yapılan çalışmalar ve yayımlar, Kuşan sikkelerindeki *yavuga*’ya benzer şekilde bunlarda da *javukha* (*yavuha* > *yabgu*) unvanının kullanıldığını daha açık olarak ortaya koymuştur. Göbl’ün Eftalit hükümdarı Khingila (M.S. 440-490?²⁸)’ya atfettiği bazı paralar üzerinde *mahārāja javukha* (büyük yabgu) unvanı görüldüğü gibi, Brahmi yazılı ve hükümdar büstlü gümüş *drachmalar* üzerinde de *şāhi javūkha/jaūkha* (yabgu şah) unvanı okunabilmektedir (bk. Alram 2007: 180, fig. 10, 182). Alhon’lara (Alhunlar, veya son zamanlarda okunduğu şekilde: “Alhano”, “Alhonno”, bk. Bivar 2005: 321; Alram 2007: 179-180, 183) veya Eftaltilere atfedilen bu tip sikkelere “javukha sikkeleri” adı verilmektedir. Aynı hükümdara atfedilen ama Bactria yazılı diğer sikkeler ise *şao zabocho* (*zabocho*) ifadesini taşımaktadır ki bu *zabocho*’nun *javukha*, yani *yabgu* unvanı ile benzerliği ortadadır. Nitekim bazı araştırmacılar, Bactria dilindeki *zabocho*’nun Brahmi *javukha* ile aynı isim olduğunu kabul etmektedirler. Ama bu unvanları taşıyan iki sikke tipi birbirlerinden bazı bakımlardan farklıdır (Bk. Vondrovec 2008: 28, 38-39; Alram – Pfister 2010: 20-21, 23-24; Errington 2010: 151-153).

Daha yeni zamanlarda N. Sims-Williams, tarihsiz olmakla beraber, diğer benzer belgelere nazaran VI. yy. ilk çeyreği civarına tarihlenebilecek, üzerinde “Eftalit *yabgusu*” (ἡβοδαλο ἰαβγο) okunabilen üç yeni belge yayınlamıştır. *Khalili Collection*’a ait olan bu belgelerde geçen ifadelerden hareketle Sims-Williams, “bu hükümdarın bir Eftalit olmayıp, muhtemelen, onlara tâbiyetin bir sonucu olarak bu gibi gösterişli unvanları almış mahallî bir sülale mensubu

²⁷ Tegin-şâhîler hakkında ayrıca bk. Esin 1978: 241-246, n. 37.

²⁸ Eftalit hükümdarı Khingila için bu tarihleme, Alram’a göredir. Göbl, 430-440, Harmatta ise 460-466, Callieri ise 400-440 tarihlerini vermektedir. Bk. Bivar 2005: 321; Alram 2007: 180.

olduğu” sonucuna varmıştır (Sims-Williams 1999: 255; Sims-Williams 2007: 122-123, 124-125, 126-127; Kurbanov 2010: 22-227, [http://www.diss.fu-berlin.de/diss/servlets/MCRFileNodeServlet/FUDISS_derivate_00000000_7165/01_Text.pdf? hosts=](http://www.diss.fu-berlin.de/diss/servlets/MCRFileNodeServlet/FUDISS_derivate_00000000_7165/01_Text.pdf?hosts=)).

8. Batı (Gök-) Türkleri ve Toharistan Türk Yabgulukları Devrinde *Yabgu* Unvanı

Eftalitlerden sonra 552 yılında kurulan Türk Kağanlığı'nın Batı bölümünü idare eden Batı (Gök-) Türk Kağanlığı zamanında 588-589 tarihlerinde Türk orduları Bactria / Toharistan bölgelerini ele geçirerek Herat'a ulaştılar (Taşağıl 2012: 87). Bilhassa Toharistan bölgesine hakim ve Doğu Türk Kağanlarına tâbi olarak Batı Türk kağanları, Çin kaynaklarında da geçtiği üzere *yabgu* (shehu, yehu) unvanını kullanmışlardır.²⁹ VII. yy.da ve VIII. yy.ın ilk çeyreğinde “*şāhī*” veya “*mlk'n mlk'* (melikler meliki, şahlar şahı)” gibi unvanlar kullanan Türk yabgulukları devrinde³⁰ onların paralarında da *yabgu* / *žabgu* (cabgu) ve bunun muhtelif versiyonları olan unvanları görebiliyoruz (bk. Harmatta – Litvinsky 1996: 369-378).

Gerek Çin, gerek Bizans, gerekse bazı Ermeni kaynaklarında, İstemi Kağan'dan sonra Türklerin Batı kolundaki bazı hükümdarların, Doğu Türk kağanlarından farklı şekilde Shehu, Yehu, Silziboulos, Sinjibu, Sinjebuk, Ziebel, Jembukhu ve Jebu gibi unvanlar kullandıkları zaten ifade edilmiştir. Batı Türk kağanlarından Tong Yabgu Kağan (618-630), onun oğlu Sı / Lu Yehu Kagan (Sır Yabgu, 631-632) ve Shabolue Yabgu Kagan (İşbara Yabgu, 640-641) bunlardan bazılarıdır (bk. Babayar 2007: 19-23). Ancak, bu gibi unvanları taşıyanlardan bazılarının tam olarak kim oldukları ve hangi tarihlerde hüküm sürdükleri konusunda yeterli delil bulmak zordu. Fakat Batı Türk sahasında bulunan ve üzerinde Soğd harfleriyle *yabgu*'yu çağrıştıran unvanlar bulunan sikkeler, buna bir ölçüde cevap vermektedir. Çin kaynaklarındaki bilgilere paralel olarak, Batı Türk sahasında bulunan paralarda, hem de damgalı olarak, “cabgu kagan” unvanı geçmektedir. Mesela Tong Yabgu Kağan'a ait olduğu tahmin edilen paralarda, Soğd harfleriyle “*twn cpγw γ'γ'n*” (Tun Cabgu / Yabgu Kagan) veya “*twn cpγw γ'γ'n pny*” (Tun Cabgu / Yabgu Kagan'ın parası) ifadeleri yer alır. Bazı İslam kaynakları, Batı Türk Kağanlığı idaresindeki Taşkent'e yakın bir bölgede “Cabguket / Cabgukes” (yabgu kenti) diye anılan bir yerden bahsederler ki

²⁹ *Tongtian 197*: “Batı Gök-Türkleri aslen kuzey Gök-Türkleri ile aynı atadan gelirler, öteki unvanları yabgu, şad'dır. Bunlar kağanın kardeşi oğlu veya kendi ailesine mensup biridir. Ayrıca İ-chin (erkin), Ch'ü-li-ch'o (Kül çor), Yen-han-ta, Hsieh-li-fa (ilteber), t'u-tun ve benzeri unvanlar kendi makamlarında irsîdir” (Taşağıl 2012: 114).

³⁰ Türk Kağanlığı döneminde Toharistan Türk yabguları, bölgedeki siyasi ve kültürel faaliyetleri, çikardıkları paralar hakkında bk. Harmatta 1996: 475-476.

burasının Tong Yabgu'nun kışlık başkenti olduğu bilinmektedir. Muhtemelen bu şehir, Batı Türkleri tarafından başkent olarak inşa edilmişti (Babayar 2007: 22-23). Bu kağanın bazı paralarında ise kağan ve hatun için iki ayrı portre bulunmaktadır. Batı Türklerine ait paralarda eski Türkçedeki *yabgu* kelimesi, belki Soğdcanın bir özelliği olarak, belki de bir telaffuz farkı sebebiyle, *cbγw* veya *cβγw* şekillerinde görülür (Babayar 2007: 21-22). “Cbγu γaγan” (Yabgu Kagan) unvanlı sikkelerde ise isim bu şekilde olmakla beraber, kimliğini tesbit etmek zordur; fakat onun Tong Yabgu sülalesine mensup olduğunu göstermek üzere paralarda aynı damga yer almaktadır (bk. Babayar 2007: 20, 22).³¹

Çinlilerin bölgeyi tanımaya başladığı M.Ö. II. yy.ın sonlarından itibaren *Daxia*, M.S. IV. yy.dan itibaren ise *Tuhoalo*, Batı kaynaklarında *Bactria* diye anılan bölge, İslam kaynaklarında *Toharistan* diye anılmakta olup Amu Derya'nın kuzey ve Hindukuş Dağlarına kadar olan güney sahalarını ihtiva etmekte idi. Türk kağanlığı kuruluncaya kadar Eftalit Devleti idaresinde olan bölge, 560'lı yıllardan sonra Türk idaresine geçti, ama yine Eftalit soylu kişiler tarafından yönetilmeye devam etti. VII. yy. ilk çeyreğinde ise buradaki Eftalit beyliklerinin hakimiyetine son veren Batı Türk Kağanı Tong Yabgu zamanında yönetim (Gök-) Türk soyundan gelen Yabgulara geçti. Onların topraklarına daha sonra Zabulistan, Kabulistan, Gandhara, Kibin, Sind ve Horasan bölgeleri de dahil edilerek Tong Yabgu'nun oğlu Tardu Şad zamanında Toharistan Yabguluğu kuruldu. Tong Yabgu, bu bölgeyi oğlu Tardu vasıtasıyla idare ediyordu; bu sebepten onlara “Toharistan Yabguları” adı verilmektedir. Merkezleri Kunduz ve Belh idi (bk. Esin 1978: 122; Harmatta - Litvinsky 1996: 371; Taşağıl 2012: 93). İslam tarihçisi Taberî'nin belirttiğine göre, Sind bölgesinden Herat'a kadar bütün beyler kendilerini Toharistan Yabgusu'nun hizmetçileri addediyorlardı (Esin 1973: 131). Çin, İslam ve Soğd kaynaklarında bunlar, *Tuhoalo Shehu*, *Cabguye et-Tuhari* ve *tγwr'k' MLK* (Tohar Meliki / Yabgusu) adlarıyla anılmaktadır. Çin kaynağı TS'da, Toharistan yabgularının Türk Ashina sülalesine mensup oldukları açıkça ifade edilmektedir. 630 tarihlerinde bölgeye gelerek Tardu Şad ile görüşen meşhur Çinli Budist seyyah Xuanzang, Tardu'nun, “Tohar yabgusu” olmakla öğündüğünü belirtmektedir³² ki bu da bölge idarecilerinin hep “Toharistan yabgusu” diye anıla geldiğinin bir göstergesidir (bk. Babayar 2007: 40-41). Toharistan bölgesini VIII. yy. ortalarına kadar (630-758) bu “*yabgu*”lar idare ettiler. Toharistan bölgesinin Demirkapı'nın güneyine düşen kısmını ve Maveraünnehir'in bir bölümünü yöneten idareci de “*Tuhoalo / Toharistan*

³¹ Gerek Tong Yabgu, gerekse Yabgu Kagan'ın para örnekleri ve “cbγw yrcrdnk” (Yabgu il-Çirdanak?) yazan paralar için bk. Babayar 2007: 54-61, 62-63, 66-70.

³² “... bu tıldagın yavgu kaganıng ulug ...I oğlı kagan birle körüşdi tohrı yavgu ... men tip öz etözın agıtu (?) sözledi ordusinga iltıdı bir ay anta turdı tohrı yavgu samtso açarıg satıgıçılar birle katıp ...” (Tuguşeva 1991: 68).

yabgusu” adıyla anılıyordu. Enoki, bu *yabgu*’nun adının “*Gudulu Jiedadu*” şeklinde verildiğini kaydediyor (bk. Enoki 1959: 33-34).

Toharistan yabguları, başta Herat ve Belh olmak üzere birçok şehirlerde paralar bastırılmışlardır; bunların üzerlerinde kendi sülale damgalarının yanısıra hangi bölgenin / şehrin yabgusu oldukları da belirtilmektedir. 645-653 tarihlerinde Toharistan yabgusu olan İşbara Yabgu’nun adı Pehlevi harfleriyle “şb’lk’ yyp [gu] MLK” (İşbara Yabgu Melik), merkezin Belh olduğu VIII. yy.da ise yabgunun adı yine Pehlevi yazısıyla “ybgw bhk’n” (Belh Yabgusu) şeklinde geçmektedir (Babayar 2007: 189-192). Toharistan yabguları, Kuteybe bin Müslim idaresindeki İslam ordularının VIII. yy.ın ilk çeyreğinde bölgeye gelmesiyle uzun yıllar savaşmışlar, onlara karşı yardım almak için 759 tarihlerine kadar Çin’e elçiler göndermişlerdi. Belh artık elden çıktığı için karargah olarak Kunduz veya Bedaḥşan bölgesini seçen Toharistan Yabguları, sonunda onlara tâbi olmuşlardır (Esin 1973: 132-133).³³ Onlardan boşalan yeri ise yine Taberî’ye göre, “Karluk yabgusu” unvanını taşıyan Karlukların doldurdukları anlaşılıyor.

9. Zhaowu (< Jamūk? / Camûk) İsmi / Unvanı ve Yabgu ile Alâkası

Zhaowu 昭武 ismi Çin kaynaklarında, *Camûk* ise Buhara bölgesi münasebetiyle İslâm kaynaklarında geçer. VI. ve VII. yy.larda Sogdiana’da kraliyet ailesinin bu unvanı taşıdığı, Sogdiana hakkında çalışmaları ile tanınan K. Enoki tarafından ileri sürülmüştür (1955: 59). *Zhaowu* ilk olarak, tıpkı M.Ö. II. yy.ın başlarında Yuezhi’lerin Xiongnu’lar tarafından Kansu bölgesinden Batıya sürülmelerinden önce verilen bilgilerde olduğu gibi, Qilianshan’ın kuzeyinde yaşadıkları bir yerin adı olarak geçer.³⁴ Onlar da Xiongnular gibi Batıya sürülmüşler ve daha sonra Kangju olarak isimlendirilecek olan bugünkü Taşkent ve civarına gelerek burada M.Ö. II. yy.ın son çeyreğinde, yine tıpkı Beş Yuezhi Beyliği gibi beş küçük krallık kurmuşlardır³⁵ ki burada bazı eski ve yeni bilgilerin muhtemelen karıştığı anlaşılıyor.

Kuşanların M.S. III. yy.ın ilk yarısında zayıflaması ve Sasaniler tarafından İran’a sınır olan topraklarının önemli bir bölümünün (Kuşanşahr) ele geçirilmesinin ardından Sogdiana’da hakimiyet IV. yy.ın ortalarına doğru Kiontlere (Hūna’lar) geçti. Onlardan sonra ise V. yy.ın ikinci yarısına doğru

³³ Bu konuda bk. Babayar 2007: 44.

³⁴ TSya göre Kansu bölgesinde Kangju’ler, *Zhaowu* ailesi ve Zhaowu şehrinin bulunduğu yer hakkında bk. Marquart 1898: 65-72 (Marquart burada, bunları Yuezhi’lerin *zhaowu* ailesi olarak ele almıştır); Chavannes 1941: 132-134; Malyavkin 1989: 257; Yoshida 2003: 57-58.

³⁵ Kangju’lerin beş krallığı hakkında bk. Marquart 1898: 57-58; Hulsewé 1979: 130-131; Akbulut 1984: 48-50.

bölgede yeni bir sülale olarak, Çin'in Tang Sülâlesi kayıtlarında, Kangju'lerin *zhaowu* hanedanı olarak ifade edilen yeni bir "Beylikler Dönemi" görüyoruz. Bunlar dokuz tane idi ve hepsi de Batı Türkistan (Sogdiana) sahasında, eski Kangju bölgesinde yer alıyordu.³⁶ En tanınmışları, Çaç (Taşkent), Fergana ve Soğd (Buhara, Semerkand ve Kuşaniye gibi şehirler) bölgelerinde olup hepsi de sözde "Soğd asıllı" aristokrat bir aileden geliyorlardı; bu bakımdan araştırmacıların çoğu bu *zhaowu* ismini, bir Soğd aile adı olarak kabul ederler (Hansen 2005: 287).³⁷ Bu *Zhaowu* beylikleri, gerek kendi zamanlarında, gerekse Türk hakimiyeti döneminde Soğdca sikkeler de bastırmışlardır.³⁸

Zhaowu isminin de, İran dilinden alınmış ve Kuşanların önceki sikke ve kitabelerinden tanıdığımız *yabgu* unvanının Çinceye uyarlanmış şekli olan *xihou*'nun bu dönemdeki yeni karşılığı olduğu vaktiyle ileri sürülmüştü. Başta Cunningham olmak üzere konu hakkında ilk araştırma yapan bilginlerin büyük bir bölümü, *zhaowu* ile, yukarıda *yabgu* için kullanılan Grekçe ΖΑΟΥΥ (ζαουου) ve Eftalit hükümdarı Toramana'nın Kharosthice bir kitabesindeki *yauvla* (*yabgu*) kelimesi arasında bir münasebet görerek, *zhaowu*'nun da *yabgu* ile alakası üzerinde durmuşlardır (çünkü aynı kelime, Kuşanların Kharosthi alfabetiyle Prakrit dilinde yazılmış kitabelerinde ve sikkelerinde *yavuga* / *yaüa* / *yauvla* karşılığıdır). Frye da *zhaowu* (< *camuk*)'nun *yabgu* ile muhtemel ilişkisi ve İran dilindeki **jawu(g)*, **zawu(g)* ve **yawu(g)* ihtimalleri üzerinde durarak bunun *yabgu* anlamında **yavug* şekliyle Prakrit diline geçtiğini, Grekçe ΖΑΟΥΥ ifadesinin de bunların bir "reproduksiyonu" olabileceğini varsaymıştır (1962a: 201-281, n. 84; 1962b: 357; Yoshida 2003: 45, 47).

Daha yeni çalışmalarda, Çince *zhaowu* ifadesinin *yabgu* kelimesinin değil, Soğdca kraliyet unvanı olduğu ileri sürülen *Jamük* karşılığı olduğu belirtilmiştir. Fakat Soğd dilinde bu *jamük* / *camük* kelimesine benzer bir karşılık bulunmadığı için³⁹ menşei de başka dillerde aranmıştır. *Zhaowu*, Orta Çince

³⁶ Zhaowu krallıkları hakkında bk. Marquart 1898: 58-65; Akbulut 1984: 91-95; Akbulut 2002: 281-282.

³⁷ Hatta Soğd bölgesinde bulunan ve Orhon kitabelerinde *Altı Çub Sogdak* olarak geçen ifadeyi de Çince *Zhaowu juxing* olarak geçen bu *Zhaowu* ile birleştiren bilginler vardır. Halbuki bu ifade, Batı Türk sahasına değil, Doğu Türk sahasına aittir ve Çince *liuzhou hu* (Altı Bölge Soğdluları) şeklinde geçmektedir. Bunlar VII. yy.da Çinliler tarafından Ordos bölgesine yerleştirilmişlerdi. Bu konudaki görüş ve tartışmalar hakkında bk. Klyastorniy 1964: 93-98; Malyavkin 1989: 258-261; Yoshida 2003: 43.

³⁸ Bu sikkeler hakkında mesela bk. Babayar 2007: 131-144, 151-156, 157-169, 175-179, 181-185.

³⁹ *Jamuk'a* Soğd dilinde karşılık arayışları için bk. Yoshida 2003: 53, n. 32.

**tsiäu miu* şeklinde telaffuz edilmekte idi.⁴⁰ Narşâhî'nin *Târîh-i Buhâra* isimli eserinde, Buhara bölgesindeki baskıdan kaçarak Türkistan'a giden bir grup Soğdlu *dihkân* ve tüccardan bahsedilirken, onların gittikleri yerde *Camûket* adlı bir kasaba inşa ettikleri; Buhara dilinde *camûk*'ün "gevher, inci", *ke'*in ise "şehir demek olduğu belirtilmektedir. Narşâhî'de Yedisu (Semireçye) bölgesi Soğd kolonileri hakkında bilgi verilirken bunların, "kesinlikle soylu Soğd aristokrat ailesinin başlatıcıları olduğu üzerinde durulmaktadır. Dolayısıyla o, *Camûket* şehrinin kuruluşunu da politik bir sebeple açıklamaktadır (Narşâhî 1351: 9; De La Vaissière 2011, "Sogdiana iii. History and Archaeology", *Enlr*, available at <http://www.iranica.com>).⁴¹

Camûk kelimesinin anlamıyla ilgili bu bilgi, Kuşan asıllı kişilerden ve *Camûkiyîn* ailesinden⁴² söz edilirken başta Taberî olmak üzere başka kaynaklar tarafından da teyid edildiğine göre bunlar, onların Türk soylularından idiler (Frye 1951: 143; Yoshida 2003: 52-53). *Camûk*, kelime anlamı olarak, Karluk *yabgusu* Jinzhu *shehu*'nun isminde de görüldüğü üzere [*jinzhu (tsien tsie) > *çinçü > cincü > yincü > inci*] "inci" demektir. *Târîh-i Buhâra*'da geçen yer ismi "Camûket" de "inci kenti" demektir (Narşâhî 1351: 9; Frye 1951: 143-144). Yine aynı yerde *biyâgû* / *yabâgû* / *beygû* kelimesi geçer ki bunun *yabgu*'nun bozuk şekli olduğu anlaşılmaktadır (Narşâhî 1351: 9, 157). Buradaki *yabgu* için söylenen ifade, *Yinçü Yabgu*'nun Çince karşılığıdır ve aynı zamanda *Sır Derya*, yani "Sır-Derya *yabgusu*" anlamındadır (Pritsak 1951: 277 ve n. 2); nitekim Kâşgarlı Mahmûd'da da isim, *cencü* olarak geçmektedir. Orta Asya'daki Türk tüccarlara ve Soğdlulara da Çin'den ve Çince'den (eski Çince'deki muhtemel telaffuzu: *tsien tsü*) geçmiştir. Kelime, *inci* anlamıyla Sır-Derya (Çince: *Yosha*) ırmağının Grek dilindeki adı *Yaksartes* (**yakşa-arta*: 'gerçek inci') ve Türkçe adı olan *Yinçü-ögüz* ('inci nehri') ile de uygunluk arz etmektedir.⁴³

⁴⁰ *Zhaowu*: "tsiegi-miu" > *jamuk* (Yoshida 2003: 57, 61; http://www.silk-road.com/newsletter/december/new_discoveries.htm) (bu konuda açıklayıcı bilgi vermek lütfunda bulunan E. De La Vaissière'e teşekkür borçluyum). Yoshida'nın kabul ettiği bu Çince transkripsiyon, Karlgren'e aittir, Pulleyblank ise *tsiaw muə* şeklinde göstermektedir. Bk. Pulleyblank 1991: 399.326; Yoshida 2003: 47, n. 23; 57. Baxter-Sagaster ise OC: **taw *maʔ*, EMC: *tsyew mjuX* okuyuşlarını kabul etmiştir (Baxter-Sagaster 2011: 103,123).

⁴¹ Bu yerin Taraz, Çimkent veya Koş-Tübe olduğu hakkındaki görüşler için bk. Narşâhî 1351: 156-157; Yoshida 2003: 53.

⁴² *Camûkiyîn*, Batı Türk Kağanlığı'nın 10 boyundan biri olan *Çumukun* ile ilgili olmalıdır. Bk. Yoshida 2003: 55-56. *Çumukun*'lar, Tarbagatay bölgesinde yaşayan ve Türkişlerin Dulo grubunu oluşturan beş boydan biri idiler. Bu konuda Çin kaynaklarındaki teferuatlı bilgi için bk. Chavannes 2007: 59 ve n. 66, 64 vd., 93 vd.; Taşağıl 2004: 119 (bu eseri bana temin eden yazara teşekkür ederim).

⁴³ Sır-Derya'nın adı ve gerek Türk, gerekse Grek kaynaklarındaki durumu hakkında mesela bk. Kljaštornij 1961.

İster Kuşanların, ister Soğdluların, isterse, daha sonra Yoshida'nın tahmin ettiği gibi Eftalitlerin soyluları burada kastedilmiş olsun, işte buradaki ifade sebebiyle onlar arasındaki Yabgu sülalesi ile *camuk* kelimesi arasında bir irtibat kurulmuştur. Soğd metinleri üzerindeki eserleri ile tanıdığımız Smirnova da, başlangıçtaki fikrini terkederek müteakip çalışmalarında bu kelimeyi *Târih-i Buhârâ*'daki *cmuk* / *camuk* sözü ile mukayese etmiş, bunun Çin kroniklerinde bir kasaba ismi olan *Zhaowu* ile aynı olduğu teklifini getirmiştir (1963: 26-27 ve n. 67; Yoshida 2003: 46, 57). Konuyu ele alan Marquart ise kelimeyi hem *yabgu* ile, hem de Ermenice kaynaklarda geçen ve "*jebu*" lakabı ile anılan Batıdaki Türk hükümdarı Tong Yabgu Kağan'a⁴⁴ karşılık olan *Çembuh* ile birleştirmiştir.⁴⁵ Bu görüşü makul bulan Yoshida, İslâm orduları Buhara bölgesine geldiklerinde orada *camûk* unvanının hâlâ mevcudiyetine işaret etmektedir; ancak bu kelime, Eski Çince'de "*yabgu*" kelimesinden farklı transkribe edilmekte idi. Sonuç olarak,

⁴⁴ Batı Türk hükümdarı Tong Yabgu Kağan ve 630 yılından önceki faaliyetleri münasebetiyle farklı dillerde yazılmış kaynaklarda bilgi verilmektedir: Moses Dashurantsi (Kalankatuatsi), onu *Yabgu* veya *Cebu* (Gürcü kaynaklarında: *Jibal* / *Jibla*) *Hagan* olarak isimlendiriyor ve *Şat* (*Şad*) denen oğlunun da ona refakat ettiğini belirtirken Theophanes ise *Ziéβηλ* olarak kaydederek bunun bir hükümdar değil, "*hakan'dan sonra ikinci sırada gelen*", bir general olduğunu söylüyor [Moses Kalankatuatsi 1984: 78, 81, 88, 89, 93, 201; Moses 2006: 145, 150, 168-169, 179; Theophanes 1997: 447-448 ve n. 5; ayrıca bk. Bombaci 1970: 7-8, 12-14, 20-21; Ludwig 1982: 348-354; Sinor 1990: 308-309; Artamonov 2004: 195, 197, 199 (Artamonov bunu *Ziyevil* olarak kaydediyor); Dunlop 2008: 43-46] (= *Jebu Xakan* / *Yabgu Kağan* = Tong *Yabgu Kağan*). Bu Grekçe *Ziebel* kelimesine benzer bir şekli Afganistan'daki Hun sikkelerinde *Ξαοβλ* olarak da görüyoruz (Humbach 1966: 28). 625 tarihlerinde Kuzey-batı Hindistan ve Afganistan sahasında Türk hakimiyetini kuran Tong Yabgu Kağan [Ermenice: *Jebu* / *Çembuh(u)* Hagan, Gürcüce: *Jibga* (general), 618-630] adına Toharistan'ı idare eden bir Türk prensi (Tardu şad?) "*γγρ MLK'n MLK*" (Yabgu Krallar Kralı) (*γγρ* / *jeb= yabgu*) unvanını, bir diğeri "*spr yyb MLK*" [İşbara *Jeb* (= *Yabgu*) *Şah*], diğeri birisi de "*sym γγρ MLK*" [Sēm *Jeb* (= *Yabgu*) *Şah*] unvanını kullanıyordu. Bunlardan İşbara Yabgu, Tong Yabgu Kağan'ın oğlu ve bölgede para bastıran ilk Türk hükümdarı idi. Bk. Donuk 1988: 56; Harmatta 1996: 476; Ecsedy – Harmatta 1996: 477. *Jebu* kelimesini, "*Yabgu*" anlamında bu Türk hükümdarının isminde de görüyoruz. Bizans İmparatoru Heraklios'un, Batı Türklerinin yardımıyla yaptığı Tiflis'i kuşatması (627/28) münasebetiyle *Gürcü Kroniği*, *Djibghou* (*Cibgu*) diye birinden bahsediyor ki Brosset, bu *Cibgu*'nun, Moses Kalankatuatsi'deki *Cebu Hakan* (ve Theophanes'deki *Ziéβηλ*) ile aynı kişi olduğunu ifade ediyor (Brosset 1849: 228 ve n. 1). Marquart da *Cibgu*'nun *Yabgu Hakan* olduğunu söyleyerek bu kişinin, o zamanki Batı Türklerinin *hakan* Tong Yabgu Hakan olduğunu belirtiyor (Bu hususta ve sözkonusu *Cebu Hakan*'ın kimliği, bölgedeki siyasî hadiselerin kaynaklara yansımaları hakkında bk. Marquart 1903: 394, 430; Bombaci 1970: 7-24; Ludwig 1982: 348-354; Greatrex - Lieu 2002: 208-213). 630 tarihlerinde Türklerin ve Tong Yabgu Kağan'ın durumu, *Cebu Hakan* ile aynı kişi olmadığı görüşü hakkında ayrıca bk. Bombaci 1970: 11; Artamonov 2004: 207-208 (aynı fikre Gumilev de katılmıştır).

⁴⁵ *Çembuh* / *Çembuhu* kelimesi münasebetiyle *yabgu*, *xihou* ve buna yakın benzer kelimeler arasındaki ilişkiler için bk. Marquart 1901: 66, 247. Marquart, *Çembuh*'u Batı Türk Kağanı *Tong Yehu Kohan* (Tung *Cebu* / *Yabgu* / *Ziebel* Kağan) olarak kabul etmektedir. *Çembuhu* ve *yabgu* ile alakası hakkında bk. Artamonov 2004: 192.

Soğd vaha devletlerinin kraliyet sülalesinde *Zhaowu* diye bir aile ismi yoktu; bu, Çinliler tarafından onlara Sui ve Tang sülaleleri gibi dönemlerde daha sonra verilmiş bir addır. Golden, bunu Türkçe bir kelime olarak görürken, Yoshida'ya göre ise, belki de Eftalit menşeli bir kelime / unvandı (2003: 59, 38, n.6; Golden 2006: 222).⁴⁶

10. Yabgu Kelimesi: Menşei ve Anlamı

VI. yy. ortalarında kurulan Türk Kağanlığı zamanından itibaren Türk hükümdarları, *kağan* unvanından başka, başta *tigin*, *yabgu*, *şad* olmak üzere bazı üst rütbeli unvanlar kullanmışlardır; bu tür unvanları almak Orta Asya'daki birçok göçebe kavimler için umumi bir gelenektir. Kullandıkları unvanların bir kısmının menşei konusunda hâlâ tartışmalar olmakla beraber yukarıda zikredilen son üç unvan dahil, büyük kısmının, tıpkı Kuşanlarda olduğu gibi İran dilinden (belki Sakalar, daha sonra ise Soğdlar vasıtasıyla) alınmış olduğu görülüyor (Aalto 1971: 34). İran menşei üzerinde duranların başında gelen Frye, bunun Yuezhi'lardaki *xihou* ve Kuşanlarda görülen *yavuga* / *yaüa* ve **yabyu* / **yaβyu* şekillerine temas ederek, yine İran menşeli olarak Parthlardan alındığı üzerinde durmuştur. Frye, Parth dilinde *ymg* / **yamag*, Orta Farsça *žmyγ* kelimesinden hareketle, Farsçada başta hem y- hem z- şekliyle kelimelerin gözükmemesinin mutad olduğunu, bunun da muhtemel bir *yam-* ("tutmak, yönetmek, kontrol etmek") kökünden geldiğini, nitekim Buhara dilinde aynı kelimeye *camuk* (soylu, lider) şeklinde rastlandığını belirtmiştir (Frye 1962a: 201-202, 281; Frye 1962b: 356-357; Frye 1984: 265). Gabain ve Aalto da aynı şekilde, İranistlerin, *yavuga*'nın, *yam-* (yönetmek, idare etmek) kökünden (*-uka* ekinin ilavesiyle) türetildiği tezini desteklemişlerdir (Aalto 1971: 34; Gabain 1983: 622; ayrıca bk. Donuk 1988: 60).

Ancak Frye, kelime başında j- (c) / y- harfinin bulunduğu *juva* (*cuva*) (Hotan Saka dilinde) kelimesi münasebetiyle Saka dilinden gelme ihtimalini de ihmal etmemiştir. *Māhrnāmag* isimli eserde bu unvan, Orta İran diliyle $\gamma\beta\gamma\omega$ ~ $\beta\beta\gamma\omega$ olarak iki şekilde yer almaktadır ki bu da İran dilinden alınmış olma ihtimalini destekleyen bir diğer örnektir (Aalto 1971: 34). Batı Türk Kağanlığı üzerinde çalışmış ve kelimenin gerek Çince, gerekse Türkçe şekillerini eserinin birçok yerinde zikretmiş olan Chavannes vaktiyle, *yabgu* kelimesinin bir Türk unvanı olduğunu belirtmekle yetinmişti (1941: 332). Çünkü XX. yy.ın başlarında Chavannes zamanında Parth, Sasani, Kuşan, Huna, Kionit, Kidarit, Eftalit, Soğd ve Türk paraları hakkında yeterli araştırma bulunmuyordu, H. Humbach,

⁴⁶ Öyle anlaşılıyor ki İslâmî dönemde bunların fonksiyonları da oldukça değişmiş, Golden'in ifadesiyle, "müstahkem hisaralarda yaşayan toprak ağaları olan dihqanlar sınıfı içinde, eşitler arasında ilk" olmuşlardı.

Baktrische Sprachdenkmäler isimli eserini 1966'da yayımlayınca kadar ise "Bactria dili" (Grek harfleriyle ve İran diliyle) diye bir dil bilinmiyordu. 1960'lı tarihlerden itibaren Kuşan, Eftalit, Hun sikkeleri ve üzerlerindeki yazılar üzerinde çalışan Göbl, bu unvanın bir Türk değil İran mirası olduğunu (1967: 141,183); eski Türk metinlerini yeniden ele alan Gabain ise İran menşeli olma ihtimalini belirtmişlerdir (1988: 307).

Eski Türkçede "yabgu" kelimesi, hem Birinci Türk Kağanlığı ve İstemi Kağan'ın Batıdaki faaliyetleri, hem de İkinci Türk Kağanlığı döneminde İltəriş Kağan'ın ve Bilge Kağan'ın Batıdaki Tölis, Tarduş ve Türgiş gibi Türk boylarına yaptıkları seferler münasebetiyle Ongin (O 4), Kül Tigin (KT Doğu 14) ve Bilge Kağan (BK Doğu 12, 28) kitâbelerinde geçer: "[Babam (İltəriş) Hakan on yedi adamla başkaldırmış. .. Tölis ve Tarduş halklarını o vakit düzenlemiş, Yabgu'yu (ve) Şad'ı o vakit (onlara) vermiş... Türgiş halkını uykuda bastım. ...Bolçu'da savaştık, (Türgiş'lerin) hakanını, Yabgu'sunu (ve) şad'ını orada öldürdüm, devletini zaptettim]" (Radloff 1895: 248-249; Orkun 1987: 128-129; Tekin 1988: 12-13, 40-41, 46-47).

Eftalit Devleti'nin Türk Kağanlığı tarafından yıkılmasına rağmen bölgede VII. yy.da bile hâlâ, Türk Kağanlığına tâbi olmakla beraber beyliklerini devam ettiren Eftalit beylerinin ve Kuşan soylularının olduğunu İslâm kaynakları belirtiyorlar. Belki de, Göbl'ün dediği gibi, yüksek Türk hakimiyeti altında olan İranî (veya onların kültürel tesiri altında bulunan) hükümdarlar / beyler, böyle bir unvan kullanmaya devam ediyorlardı (Göbl 1967: 183). Bu haliyle *yabgu* kelimesinin ilk olarak Orhon kitabelerinde zikredilmekle birlikte değişik şekillerde (*yavuga*, *zaouu* vs.) ilk olarak Kuşanlarda görüldüğü ve bunun Çinceye de *xihou* olarak geçtiği yukarıda kaydedilmişti. *Yabgu* kelimesi, Uygurlar döneminde IX. yy.a ait Maniheist bir dua metninde Parvan (Aksu, Doğu Türkistan) hükümdarının unvanı olarak ve *Žabgū* şeklinde geçmektedir.⁴⁷ Kelimenin her durumda bir soyluluk unvanı olduğu açıktır. Frye, İslâm kaynaklarındaki *bigū* / *biyâgū* kelimesi⁴⁸ münasebetiyle de yine bu *yabgu* / *yavuga* ve Çince *xihou* kelimelerine işaret eder (Frye 1954: 7, 107-108, n. 27; Doerfer 1966: 129).

Yabgu'nun menşei ve anlamı hususunda vaktiyle tam bir açıklık ve fikir birliği yoktu. Mesela Ramstedt, 1939'larda bunu, menşei açık olmayan Türkçe

⁴⁷ Müller'in verdiği bu bilgi için bk. Golden 1980: 189; Bosworth 2007, "JABĠUYA", *Enlr*, available at www.iranica.com

⁴⁸ *Yabgu* kelimesinin İslâm kaynaklarındaki muhtelif şekilleri: *biyâgū* / *yabâgū*, *cebbūye* / *cebgūye* / *cebū*, *yabgūy* / *yafgū* ve *yabgū* hakkında bk. Bang-Marquart 1914: 37, n.3; Markwart 1938: 147, n. 3; Golden 1980: 189-190.

unvanlardan biri olarak izah etmiş, anlamını da “genel vali” (‘Statthalter’) olarak vermişti (1939: 78). Çince *xihou*, *shehu*, *yehu* gibi farklı şekillerde ifade edilse de *yabgu* unvanının, çok eskiden beri Orta Asya’da mesela Xiongnu’lar arasında (bilhassa Batı kısmında) yaygın olarak kullanıldığı; hem kelime, hem de terim olarak Orta İran dilinden alındığı ve Kuzey Hindistan sahasında Kuşan İmparatorluğu’nun kurulmasından itibaren yaygınlık kazandığı bilinen bir gerçektir.⁴⁹ Anlamının da *yaua-* kökünden alınma olarak “hüküm sürmek, idare etmek” manasında olduğu konusunda genel bir kanaat vardır. İlk olarak gözüktüğü Kuşan hükümdarı Kujula Kadphises’in kitabelerinde bu kelimeyi ya doğrudan “*yavuga*” şeklinde, ya da bu imlaya benzer şekilde *yauva* / *zauva*, *yuva*, paralarda ise *zaouu* biçiminde buluyoruz (Konow 1969: xxxiv-xxxvi, 1). Bailey bunun, iki ayrı etimoloji denemesiyle İran dilinden alınmış olduğu görüşünü savunmuştur: Önce **yam-uka* (“lider, önder”), sonra ise **yavuka-* (“müfrez komutanı”) şeklinde bir teklif sunan Bailey’e fonetik bakımdan itiraz edenler olmuştur (Narain 2000: 55, n. 19).⁵⁰ Hint Prakrit dilinde de *yavuga* ve *yaüa-*, kitabelerde *jaüva-* (*jaüvanae*), Kuşanların kullandığı Baktria dilinde ise *zaooo* / *zaooi* şekillerinde okunabilen unvanın çok sonraki dönemlerde Türklere *yabgu* olarak geçtiği açıktır.

Kelimenin İranî menşeden değil de Altay menşenden geldiği tezi üzerinde duranlardan biri de O. Pritsak’dır. Pritsak, Kuşanlardan ve Eftalitlerden beri bilinen bu unvanın, Eski Türkçede *yabgu* şeklinde görüldüğünü, bunun Eski Türk kitabelerinde *yab* + *gu* olarak görüldüğünü, oradan da Grek kaynaklarına *Ziebel* (= *ziäbē* + *l*) ve *Silziboulos* (= **Sir Žibū* + *l*) > *Sir yabgu*) olarak geçtiğini söylemiştir. Burada Pritsak, *gu* + *l* ekli Altayca unvanın, büyük sayı menşesine dayandığını, bu menşenin ise Pelliot ve Bang’ın çalışmalarına rağmen şimdiye kadar açıklanmadan kaldığını kaydetmiştir (1952: 88-89). Altay teorisini geliştiren Clauson ise, muhtemel bir *davgu* kelimesi üzerinde durarak bunun, çok eski bir geçmişe sahip olan *yabgu*’nun VIII. yy. öncesindeki şekli olduğunu savunmuştur. Ona göre, VIII. yy.da “sadece çok yüksek bir mevki” işgal eden **davgu*’nun mertebesi, *kağan* tarafından düşürülmüşse de ancak X. yy.a kadar Aral Gölü çevresindeki Oğuzlar’da (Oğuz Yabgu Devleti) ve XI. yy.da bile Tokuz Oğuz’larda hâlâ en yüksek idareci unvanı idi (Clauson 1960: 115; Frye 1962a: 281, 84; Clauson 1972: 873). Clauson, daha sonraki çalışmalarında, bu kelimenin

⁴⁹ Kelimenin farklı yazılışları ve çok çeşitli materyaller üzerindeki görünüşleri hakkında bk. Bosworth 2007, “JABĠUYA”, *EnIr*, available at www.iranica.com Türklerin bunu İran dilinden almış olabilecekleri, ama “*Irano-Turcica*” (İranî kavimlere mal olmuş Türkçe bir kelime) müşterek bir unvan olduğu görüşü için bk. Ögel 1971: 365.

⁵⁰ Bk. H. W. Bailey, “Languages of the Saka”, B. Spuler (ed.), *HdO*, 1. *Abteilung der Nahe und mittlere Osten*, IV. Band: *Iranistik*, 1. Abschnitt: *Linguistik*, Leiden- Köln, s. 131-154. Ayrıca bk. Bosworth 2007, “JABĠUYA”, *EnIr*, available at www.iranica.com

Yuezhi'lardaki *yabgu* kelimesine kadar geri gittiğini söylemekle beraber artık **davgu* kelimesinden bahsetmediğine göre, Altay teorisi fikrinden vazgeçmiş görünüyor. Zaten Frye da böyle bir Altay menşe teorisinin kabul edilebilir gözükmediğini belirtmişti.

Yabgu kelimesini Türk menşinden getiren bilginler ise oldukça fazladır ve bunlar daha çok Türkçe "*yabgu*" kelimesinden hareket etmişlerdir. Ramstedt ve Poppe gibi Mongolistler, Moğolca *daga-* (kurmak, emretmek) kökünden hareketle bu kelimenin "emîr, lider" anlamındaki Moğolca **da'amal* kelimesine uygun olarak Türkçe *yabgu* olduğunu savunmuşlardır (Frye 1962b: 358). Thomsen, Orhun ve Ongin kitabelerinde de geçen kelimenin Türkçe *yap-* ("yapmak, düzenlemek, inşa etmek") kökünden gelme ihtimali üzerinde durarak, *yabgug'u* da fiilden isim yapan *+gu* eki ile onun yükleme hali olarak (çok sayıda Türkçe kelimedede örnekleri vardır) belirtmiştir (1993: 175, n. 21. Ayrıca bk. Donuk 1988: 62). Thomsen'den sonra birçok sinolog ve türkolog da onun yolunu takip ederek Türkçe olma ihtimali üzerinde durmuşlardır (bk. Donuk 1988: 62, n. 493). Ancak bu bilginlerin çoğu, Türk kitabelerinden yüzyıllar önce *yabgu* kelimesinin *yavuga* / *yavgu* ve *yapgu* / *yabgu* şekillerinde Kuşanlarda görülmesi üzerinde fazla durmamışlardır. Yeni araştırmaları ve Kuşanlar konusundaki çalışmaları da dikkate alarak *yabgu* unvanının menşeni ele alan Donuk ise İranî menşe görüşüne yaptığı eleştiride, *yavuga* kelimesinde ileri sürülen **yam* kökünün asıl anlamı ile *yabgu* teriminin birbirinden tamamen farklı olduğunu savunmuştur (1988: 60).

Beg ve *tigin* gibi birçok Türkçe unvanı da ele almış olan Altheim, önce 1953'de R. Stiehl ile birlikte çıkardığı eserinde, sonra ise 1959'daki müstakil *Geschichte der Hunnen* ('Hunların Tarihi') külliyatında, *Yabgu* kelimesini Şumnu'daki Proto-Bulgarca kitabelerde rastlanan *Yab(ä)g* (<**ya-bagu*) şekliyle hareketle "*Yayçekenlerin / yaycılarn (okçu) sahibi*" anlamında, aslen Doğu İran dilinden alınmış bir kelime olarak görmüştür. Bununla beraber Altheim, bu *yabgu* kelimesinin zamanla Soğdcanın tesiriyle *yafgu*'ya dönüştüğünü ve Türkçeye "yay-beği" anlamıyla geçerek Türkçeleştiğini ileri sürmüştür (Bk. Ögel 1959: 271-272; Altheim 1959: 215; 1962: 310; Donuk 1988: 59-60). Ancak Pelliot, herhangi bir etimoloji belirtmeksizin her iki Mongolistin bu Türkçe tezini reddederek, sadece İran dilinden Türkçeye ödünçlenmiş olması gerektiğini belirtmiş; Pritsak ve başka Türkologlar da bu şekildeki bir İranî menşe görüşünü kabul etmişlerdir (Frye 1962b: 358).

Altheim'ın görüşlerini ele alan Ögel, *yabgu* unvanının menşesine ayırdığı bölümde Altheim'ın "ya-bagu" yorumunu reddetmekle beraber, Türklerde olduğu gibi Sasani döneminde İranlı kavimlerin de yay ve oku hakimiyet alameti olarak kullandıklarını kabul ederek, kelimenin ikinci kısmındaki *bagu* (bago > Tanrı, beg

/ hükümdar) kelimesinin Eski İran dilinden olduğunu, *y(a)pg(v)u* kelimesinin de Pehlevice yani Orta İran dilinden alınmış olduğunu söylemiştir. Asya Hunlarında gözüken *yabgu* unvanının, “İrano-Kuşan-Hint” kültürü ve devlet idaresi vasıtasıyla girmiş olduğunu kabul eden Ögel, Türklerle İrani kavimlerin en eski tarihi ve kültürel ilişkilerine hasrettiği başka bir çalışmasında ise konuyu biraz geniş olarak ele almış ve daha çok Soğd kültür çevresinin doğudaki göçebe kültürlerle tesiri üzerinde durmuştur (1971: 365):

Ashında ise Yabgu unvanı, bütün Hun İmparatorluğunda yaygın bir memuriyetti. Fakat Kuşan devleti ile İran kültürüne mal olan Ortaasya'nın yabgu unvanı, Büyük Hun Devleti yıkılıp gittikten sonra bile, Batı Türkistan'daki Soğd bölgesi ile Toharistan'da da kullanılageldi. ... Unutmayalım ki yabgu unvanı M.S. 552'de, yalnız Batı Türklerinde değil; "İrano-Soğd" kültürde de kullanılan "İrano-Turcica" ve müşterek bir unvandı.

Pulleyblank, esas itibariyle Batıda ortaya çıkan bu kelimenin, vaktiyle Kuşan İmparatorluğu elinde bulunduğu için onlardan tevariüs eden Afganistan taraflarına Türklerin hâkim olmasıyla birlikte oradan alınmış olduğu görüşünü ortaya atarak Tohar menşei üzerinde durmuştur. Ona göre bu kelimenin, Tohar A ve Tohar B gruplarında fiil olarak değil de isim olarak Tohar A *ype* ve Tohar B *yapoy* (“toprak, ülke”) köküyle bir irtibatı olabilir (Pulleyblank 1966: 28; Narain 2000: 54, n. 19; Bosworth 2007, “JABĠUYA”, *EnIr*, available at www.iranica.com). Ona göre bu görüşün haklı sebebi de şu olabilir: bu bilgi, Çin kaynağı *HS*’nin, o sıralarda (M.S. 74-75) Batı Bölgeleri (*Xiyu*) komutanı Ban Chao’nun verdiği raporlar doğrultusunda kardeşi Ban Gu’nun hazırladığı Batı Bölgeleri bölümündeki ilgili rapora dayanmaktadır. Demek ki *yabgu* kelimesinin Çinceye bu şekliyle geçmesi Batıdaki bir dille ve bölgeyle alâkalıdır ve bu da, Toharcanın o dönemde hâlâ etkin olduğu şimdiki Doğu Türkistan (Xinjiang) olabilir (bk. Hulsewé 1979: 121, n. 288).

Yukarıda işaret edildiği gibi, muhtelif dil ve yazımlarla ve farklı imlalarla *yabgu* kelimesinin ilk görüldüğü siyasî teşekkül olan Kuşanların menşei konusunda bir araştırma yapan ve onların dilinin İranî bir dil olduğu görüşünü kifayetsiz bulan Yü Taishan, gerek Kuşanlarda, gerekse ondan sonraki devletlerde bazı ortak unvanların kullanılmış olması, bu arada Yuezhi veya Kuşanların Türk menşei üzerinde de durulması münasebetiyle konuya başka bir açıdan yaklaşmıştır. Gerek Çin kaynaklarına, gerekse bazı isim ve unvanların muhtemel eski telaffuzlarına dayanarak Yu Taishan, Yuezhi veya Kuşanların ortak bir Saka menşeinden geldiklerini; Türklerin de *Zhoushu 50*’ye göre atalarının Suo devletine dayanması ve bu kelimenin de “Saka” sözünün muhtemelen bir Çince transkripsiyonu [sheak] olduğunu belirtip, dolayısıyla Türklerin atalarının Saka

menşeli olmasının ihtimal dahilinde olduğuna dikkati çekerek, “eğer bu gerçek ise, Yuezhi veya Kuşanlarla ilgili bazı kelime ve [*yabgu* gibi] unvanların niçin Türkçe ile açıklanabileceğini anlamanın zor olmayacağını” belirtmiştir (2011: 15). Çünkü Ona göre “kılık-kıyafet gibi âdetler, din ya da resmî unvanlar ve başka türlü karakteristik hususiyetler; yayılma, değişme veya ödünç alınma özelliğine sahip oldukları için bunlara dayanarak bir halkın milliyeti konusunda karar verme konusunda yardımcı olamazlar.” (2011: 13). Özetle, Kuşanlar da Sakaların bir kolu olduğuna göre, *yabgu* gibi unvanlar da pekala aynı akrabaların dillerinde ortak olabilir veya birbirlerinden ödünç alınmış olabilir.

Gerek anlam, gerekse teşkilat olarak *yabgu*'nun menşei, yukarıdaki uzun geçmişinden hareketle, bizim görüşümüze göre, Asya'nın doğusundan ziyade batısında ve İran'ın kültürel etki alanına giren Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan coğrafyasında, yani bir zamanlar Sakaların hüküm sürdükleri yerlerde aranmalıdır.⁵¹ Kuşanlarla birlikte daha sonraki göçebe asıllı devletlerin idarî yapısını da etkiledikten sonra bu kelime, Türk kağanlıklarının Batı sahalarında ve İslâmî Türk devletlerinde, yine İran'a yakın olan bölgelerde kendisini *yabgu* şekliyle yeniden göstermiştir. “Yönetmek, idare etmek, hüküm sürmek” anlamlarıyla, ilgili olduğu devletin müstakil veya yarı-müstakil statüsüne göre zamanla farklı manâlarda da kullanılmış, bazan merkeze doğrudan bağlı tâbi bir hükümdarı, bazan da yeni istiklâlini kazanmaya çalışan ve serbest hareket eden bir hükümdarı nitelemiştir.

II. Yabgu'nun İdarî Mevkii Hakkında

Yabgu unvanının idarî mekanizmadaki yeri, mertebesi hususunda, İslâm öncesi durumu hakkında açık bilgi yoktur, bu konuda sadece yorumlar yapılabilir. VI-VII. yy.lardaki I. Türk Kağanlığı ve VIII. yy.daki II. Türk Kağanlığı dönemleri hakkında bilgi veren Çin ve Türk kaynaklarından bazı malumata sahibiz. Türk Kağanlığı 552 yılında daha kurulmadan önce Bumın Kağan'ın Nodulu Sha ve Axian Sha gibi atalarının çok eskiden *şad* (Çince: *sha*) unvanı ile büyük babasının ise *Da Shehu* (Büyük Yabgu) diye anıldığı Çin kaynaklarında geçiyor (Ögel 1971: 364-365). Ögel'in görüşüne göre, *şad* unvanı taşıyan Türk beyleri, güçlerini biraz daha arttırmıca, *yabgu* unvanını alıyorlardı; tabiiyle *yabgu*, *şad*dan daha yüksek bir unvandı.⁵²

⁵¹ Kuşanların menşei, bu münasebetle onlarda kullanılan muhtelif unvanlar, *yabgu* unvanı ve Kuşanların Sakalarla irtibatı hakkında bizim görüşlerimiz hususunda bk. Tezcan 2002: 794-796, 802-804.

⁵² Eski Türklerde *şad* unvanı konusunda bir çalışması bulunan Ögel, bunun zaten Farsça *şah* (veya *şahi*) kelimesinden alındığının âşikâr olduğundan bahisle (1963: 27), bunun “*Türkçe ile pek fazla uyuşan bir söz*” olmadığını ve bizim de yukarıda zikrettiğimiz gibi İran'dan alınma

Yabgu unvanı, Orhon kitabelerinde genellikle *Şad* (< *Şao*) ile birlikte geçer. Eski Türk metinlerini de yayınlamış olan Radloff, bu unvanı (*yabgug* / *yabgu*), Orhon kitabeleri hakkındaki eserinde sadece “*bir unvan*”, başka bir eserinde “*Tegin* (tigin)’den sonra en yüksek unvan”, Uygurlar dönemi için ise (*yapgu*) “*yüksek bir unvan*” diye açıklamıştı (1895: 118; 1897: 172; Golden 1980: 189-190).⁵³ *DTS*’de *yabgu*, “Batı Türklerinin yüksek hükümdarlık unvanı”, *şad* ise, “Türk ve Uygur Kağanlıklarında en yüksek askerî-idarî unvanlardan biri” olarak açıklanırken örnekler iki kelime bir arada ve özenle seçilmiştir: “kağan’ımı, yabgu’sunu ve şad’ını orada öldürdüm”, “yabgu’yu ve şad’ı orada verdi”, “iki oğluma yabgu ve şad unvanlarını verdim” (*DTS* 1969: 222, 519). H. N. Orkun ise Orhon kitabelerindeki *yabgu* kelimesinin anlamını, örnekleri kitabelerden almakla beraber manâsını tamamen Kâşgarlı Mahmûd’a göre vermiştir (1987: 128-129).

Türk devletlerinin hiyerarşisinde yabguluğun önemli bir yere sahip olması daha çok Batı Türkleriyle meydana gelmiştir; öyle ki onlarda *yabgu*, hem bir isim, hem de bir unvan olabiliyordu. Kağanlık kurulduktan sonra *yabgu* unvanını Doğu Türklerinde fazla görmüyoruz, çünkü onun yerinde akrabalıkta kağana daha yakın olan *şad* vardır. Türk kağanlıklarında *kağan*’dan sonra, onun çok yakını ve akrabası olarak *şad*’lar gelirdi. Nitekim Radloff da *şad* kelimesini, “*han’dan sonraki en yüksek bir unvan*” şeklinde açıklamıştır (1895: 136). Normal olarak bu *şad*’lar, *kağan*’a bağlı devletlerin herhangi bir bölümünün idaresinden sorumlu olup aynı zamanda birer ordu komutanı idiler (Clauson 1972: 873). Bazı tarihçiler, Türk Kağanlığı’nda, *yabgu*’nun *kağan* / *hakan* / *han*’dan sonraki en yüksek mertebe, unvan olduğunu belirtiyorlar (mesela bk. Ögel 1971: 365; Wink 1997: 65).⁵⁴ Halbuki II. Türk Kağanlığı’nda, örneklerden de anlaşılabilir gibi, hiyerarşide *kağan*’dan sonra *şad* geliyordu. Gerek İlteriş Kağan, gerekse *kağan* olmadan önce kendisi de *şad* unvanı taşıyan Bilge Kağan, devletin her iki kanadına, yönetmek üzere en yakın akrabası -oğlu veya kardeşi- olan kişileri *şad* tayin ediyorlardı. Zaman zaman aynı yere hem *yabgu*’nun, hem *şad*’ın tayin edildiği durumlarda bile *yabgu*’nun *şad*’ın üstünde olduğunu görmüyoruz. Bu bakımdan Clauson’un dediği gibi, kitabelerde zaman zaman *yabgu*, *şad*’dan önce

(oradan alınarak ilk olarak Kuşanlara ve sonraki devletlere *şao* veya *şahi* şekillerinde geçmişti) bir unvan olduğu üzerinde durmuştur (1971: 365).

⁵³ *Tegin* kelimesini ise Radloff, “*Prens, Han’ın en yakın akrabası*” olarak açıklamıştır (1895: 126).

⁵⁴ Mesela Türklerin Batı kanadını oluşturan On-Ok’larda on boyun her birinin başında bir *şad* bulunuyordu, ama bütün On-Ok’lar bir *yabgu* tarafından idare ediliyordu. Bu örneğe göre *yabgu*’nun hiyerarşide *kağan*’dan sonra, ama *şad*’dan önce gelmesi gerekirdi, yani *şad*’ın 3. sırada olması lazımdı. Bk. Donuk 1988: 34. A. Wink, *yabgu*’nun ikinci derecede olduğunu belirtmekle beraber burada, daha sonra temas edeceğimiz bir “çifte hükümdarlık” anlayışını da görmektedir. Ona göre, “yabgu, teoride her zaman için kağan’ın kardeşi idi; *kağan* ile *yabgu*’nun faaliyet alanları açık olarak gösterilmemiş ise de her ikisinin durumu da prensip olarak irsi idi, ancak kabile aristokrasisinde teyit edilmeye ihtiyacı vardı”.

zikredilmekle beraber *şad* dan yukarıda değil aşağı seviyede bulunuyordu; görevleri kaynaklarda fazla açıklanmayan *yabgu* da daha çok *şad* gibi bir şeydi (1972: 873).

Öyle anlaşıyor ki Türk Kağanlıklarının ilk kuruluştan önceki dönemleri ile devletin kurulması ve iyice oturmasından sonraki idarî yapılanma ve unvanların verilmesi aşamasında bazı farklılıklar ortaya çıkmıştır. *Yabgu* genellikle, Batı Türkleri örneğinde görüldüğü gibi, kağanlığın ayrı bir bölümünü veya ayrı bir kabilesini idare eden bir kişi idi ve ancak bu durumda hanedan soyundan (*Ashina* / “*Kök-Türk*”) geliyordu (Golden 1980: 190). Mesela, Büyük Türk Kağanlığı'na bağlı olan Batı Türk Kağanlığı'nın başında, Türklere tâbi olan ve Türk Kağanlığını unvanlar (*kağan, yabgu, şad*) bakımından da bazı konularda taklit etmiş olan Hazarların (Bombaci 1970: 9) başında *Ashina* kraliyet soyundan gelen bir *yabgu* vardı ve bu, haliyle *kağandan* sonraki en yüksek görevli kişi olarak orada bulunuyordu. Halbuki Türk Kağanlığı'nın merkez yapısında, devletin idarî mekanizmasında *kağan*'dan sonra *şad* lar geliyordu ve bunlar hanedana mensup olup devlet idaresinde de *kağan*'ın en yakını idiler. Fakat çoğu zaman, devlet tarafından itaat altına alınmış ve genellikle de merkezden uzak olan bölgelerde yer alan boyların veya kuruluşların hükümdarları bu *yabgu* unvanı ile anılıyorlardı, bunlar ise hanedan üyesi değillerdi.⁵⁵

İşte bu aşamada, XI. yy.da Kâşgarlı Mahmûd'un *Dîvânü Lugâti't-Türk* (DLT) adlı eserinde, hanedan üyesi olmayan, yani halktan olan kişilere *yabgu* unvanının verildiği ve bunların *hakan*'dan iki derece aşağı oldukları hakkındaki bilgisi gelmektedir ki doğrudur. Çünkü *kağan*'dan sonra bunların üstünde merkezde önceleri *şad*, sonraları ise - artık *şad*lık makamı XI. yy.da ortadan kaybolduğu için- *yuğruş* yani baş vezir yer almaktadır ve *yuğruş*'un mevkiî *yabgu*'dan daha üstündür (Clauson 1972: 873; Donuk 1988: 64).

İslâmî dönemde, Kimekler,⁵⁶ bilhassa Karluklar ve sonraki dönemlerde, mesela X. yy.a kadar Aral Gölü çevresi ve Sır Derya boylarındaki Oğuz

⁵⁵ II. Türk Kağanlığı'nın yıkıldığı tarihlerde (741-742) Türklere *kağan-şad-yabgu* ilişkisi, tayinler ve aralarındaki akrabalık ve *yabgu*'nun *kağan* olması... hakkında güzel bir örnek olarak bk. Chang 1968: 200-201.

⁵⁶ “İmek / Yimek” olarak da kaynaklarda geçen Kimeklerde Boylar Birliğinin başkanı her ne kadar “*baygu*” unvanı taşıyorsa da çoğu araştırmacılar bunun “*yabgu*”dan muharref olduğunu kabul etmişlerdir. S. Agadjanov ise, hem *baygu*, hem de *yabgu* unvanının eş zamanlı olarak kullanıldığını belirterek, *baygu*'nun *yabgu*'ya göre daha düşük ve daha az öneme sahip bir unvan olduğu görüşündedir. Kimek Kağanlığı'nın oluşumundan sonra ise devletin en yüksek mevkiinde, Kâşgarlı Mahmûd'un *yabgu*'dan iki derece daha yukarıda olduğunu belirttiği *Hakan* bulunuyordu. Vaktiyle P. M. Melioranskiy, Orhon âbideleri metinlerinden hareketle, Töles ve Tarduşlarda idarecilerin *yabgu* ve *şad* unvanı taşımaları, hatta zaman zaman *yabgu*'nun *şad* da sayılması örneklerine göre *şadı* “küçük şad”, *yabgu*'yu “uluğ şad” olarak isimlendirerek daha

Devleti'nde *yabgu* unvanının bulunduğu hakkında kısmen bilgi sahibiyiz (Bang ve Marquart 1914: 37)⁵⁷; ama maalesef kaynaklarımız Türkçe değildir, onun için de yorum yapmak zordur (Clauson 1972: 873).⁵⁸ Bu bilgilerimizin çoğu ise İbn Hordâdbih'in eseri ve *Hudûdü'l-Âlem* gibi İslâm kaynaklarının yanı sıra XI. yy.ın ikinci yarısında Karahanlı döneminde Yûsuf Hâss Hâcib'in *Kutadgu Bilig* ve Kâşgarlı Mahmûd'un *DLT* adlı eserlerine dayanmaktadır. İlk iki kaynak, (eski günlerde) Karlukların hükümdarlarının unvanından bahsederken, bunu *cabgûye* ve *yabgû* şekillerinde verirler (Minorsky 1937: 97-98; Bang ve Marquart 1914: 37; Golden 1980: 189).⁵⁹ Karluk, Kimek, Oğuz Yabgu Devleti ve Selçukluların devlet olmadan önceki ilk dönemleri örneklerinde olduğu gibi, *yabgu* unvanını taşıyan teşekküllerde *yabgu* genellikle bir devlet başkanı / hükümdar olarak karşımıza çıkmaktadır ki (Donuk 1988: 58) bunda devletin, diğer bir üst devlete zımnen de olsa tâbi olduğu anlayışı yatmaktadır.

Kâşgarlı Mahmûd *yabgu* kelimesini *yafgu* şeklinde verirken, muhtemelen kendi zamanında, yani XI. yy.daki durumu kastederek, *yafgu*'nun, "Hakan'dan iki seviye aşağıda bulunan ve halktan olan kişilere verilen unvan" olduğunu zikreder. Ayrıca o, *Yabâgû* isimli bir Türk boyundan da bahseder ki araştırmacılar, *yabgu* ile bu kabile isminin farklı olduğunu özenle belirtirler (bk. Minorsky 1937: 288; Narşahî 1351: 157).⁶⁰ Kâşgarlı'nın belirttiğine göre, Barsgan yakınında bir kent de

sonra *kiçig kagan* ve *ulug kagan* mertebelerini sıralamıştı. Bk. Melioranskiy 1899: 109-110; Kumekov 1972: 114-116. Kimeklerde *yabgu*'nun unvanı *Imek-yabgû* veya Kimek-*yabgûy* (Kimek-*beygûr*'dan düzeltme ile) şekillerinde isimlendirilmekte idi. Bk. Bang ve Marquart 1914: 95, 100.

⁵⁷ Sır Derya boyundaki Oğuz Yabgu Devleti'nde, *yabgu* unvanı yanı sıra muhtelif kaynaklarda *beygu* / *peygu* şekli de geçmektedir. Marquart ve Minorsky gibi birçok araştırmacı, bunu *yabgu*'nun bozuk şekli olarak kabul etmişlerdir (bk. Bang ve Marquart 1914: 37, n. 3; 42, n. 5; Minorsky 1937: 288). Oğuz Yabgu Devleti hakkındaki ilk çalışması ile tanınan Pritsak, bu konuya temas etmeksizin hükümdarlarının tıpkı Karluklar gibi *cabbûye* (= *yabgu*) diye anıldığına ve ikili idare tarzını çağırıştırır şekilde, Türklerdeki sol *yabgu* ve sağ *yabgu*'luğa temas ediyor (Pritsak 1953: 403). *Yabgu* ve *beygu* konusunda Agacanov, aynı dönemlerde kullanılan her iki unvanın da birbirinden biraz farklı olduğunu, "*Oğuz asilzadeleri de dahil olmak üzere Türkçe konuşan boyların yönetici aristokratlarına bu unvanların verildiği*", fakat "*paygu – baygu unvanının, muhtemelen yabgu – cabgu'ya göre önemi ve saygınlığı*"nın daha düşük olduğu görüşünü savunmaktadır (bk. 2002: 207-210).

⁵⁸ Karahanlıların ilk zamanlarında Karluklar döneminde *yabgu*'nun durumu hakkında bk. Minorsky 1937: 287-289; Pritsak 1951: 273-287.

⁵⁹ Bartol'd, Taberî'den naklen, bunun VII. yy.daki Toharistan Türklerinde ve muhtemelen Oğuzlarda da bu şekilde görüldüğüne vaktiyle işaret etmiş (1897a: 16); ayrıca, Marquart'ın eski Türk kitabeleri hakkındaki çalışmasına atıfta bulunarak bu unvanın, Çin kaynaklarındaki *Zhaowu*, sikkelerdeki *ZAOOY*, Orhon kitabelerindeki [*Altı*] *Çub* [*Sogdak*] ile olan bağlantısı üzerinde de durmuştu. Bk. Barthold 1897b: 16-17; Melioranskiy 1899: 109; Bartol'd 1963: 36, 559.

⁶⁰ Halbuki, daha önce kaydettiğimiz gibi, İstemi Kağan'ın başında bulunduğu Batı Türkleri, kaynaklarda bazan "*Yabgu Türkleri*" şeklinde de isimlendirilmekteydi.

o zaman *Yabgû* olarak isimlendirilmekte imiş (DLT 2005: 675; Aalto 1971: 34; Golden 1980: 190).⁶¹ Agacanov da C. Brockelmann'a dayanarak, *yabgu*'nun durumunu yine Kâşgarlı Mahmûd'a göre şöyle açıklıyor: "Yabgu (yafgu) unvanını, devlet haline gelememiş halkların başında duran, fakat hakana nisbetle iki derece aşağıda bulunan Türk asilzadeleri de kullanıyorlardı" (Agacanov 2002: 208). Demek ki gerek Kuşanlardan, gerekse onlardan intikal etmek suretiyle daha sonraki göçebe menşeli devletlerden beri *yabgu* ve benzer kelimeler, hükümdar (*şao* / *kağan* / *hakan*)'dan bir veya iki derece aşağıda bir mertebeye karşılık idi.

12. İkili İdare Sistemi ("Çifte Krallık") Hakkında

Yabgu ve *yabguluk* mevkii, Türklerin Batıya gelmesi ile onlar arasında görülmeye başlayan ve İslâmî dönemle birlikte yeniden ortaya çıkan İranî ve Türk kavimlerindeki "*Çifte Krallık*" mevzuu ile de ilgili görülmüştür. Oysaki bu daha çok, Türklerdeki ikili yapı ile ilgilidir ve yukarıda belirtildiği üzere, Türklerde *yabgu*, eskiden olduğu ve İslâmî dönemde de görüldüğü gibi çoğu durumda hanedandan da gelmiyordu. VI. yy.daki Türk Kağanlığı dönemine kadar Türklerde böyle bir "çifte krallık" özelliği açıkça sezilmiyor. Ancak ilk kuruluş döneminden itibaren bu devletin politik yapısında ikili bir sistemin mevcut olduğu; metbu devletin başında bulunan ve Doğuda oturan "*kağan*" unvanlı metbu hükümdara, "*yabgu*" unvanlı ve Batıda oturan tâbi hükümdarın bağlı olduğu, bu sistemin ise Türklere İran etkisi yoluyla geçtiği vaktiyle Alföldi ve ondan sonra başka bilginler tarafından da dile getirilmiştir (Alföldi 1943: 507-519).⁶² Türklerde daha önce olmamakla beraber ikili bir idare tarzının, onların bölgeye gelişi ile idarî yapısında da oluştuğunu kabul eden araştırmacılar, her ikisi de "*kağan*" unvanını taşımakla beraber, Bumın Kağan'ın üst hükümdar olarak Doğuyu idare ettiğini, İstemi Kağan'ın ise "*yabgu*" (*Silziboulos*) unvanıyla Batı kaynaklarında zikredildiğini ve tâbi hükümdar olarak İmparatorluğun Batı bölümünü yönettiğini, idarî sıralamada da *kağan*'dan sonra ikinci sırada geldiğini belirtiyorlar.⁶³ Onlara göre, Türk Kağanlığı'nda böylece ikili bir yapılanma

⁶¹ R. Genç, Kâşgarlı Mahmûd'un verdiği bilgilere nazaran Karahanlı, Karluk dönemlerinde ve yakın çevredeki aristokratik yapılanmayı şöyle özetliyor: 1. *Hakan – Han – Terken – Sultan* (Selçuklularda), 2. *Yuğruş* (Selçuklularda: *Veziir* – *Tigin* – *Bekeç* – *Tarım* (hanedana mensup şehzadeler), 3. *Yafgu* [Kâşgarlı, bunun halktan olduğunu söylüyor] – *Köl İrkin* – *Sagun* – *Çuwı* – *Öge*, 4. *Öge tegit* – *Tüksin*, 5. *İnal*, 6. *Tarhan* (Genç 1997: 91).

⁶² Alföldi'nin bu nazariyesine vaktiyle çok kısa bir tenkit yazmış olan Ögel, burada sadece Wusun'lardaki *Büyük* ve *Küçük Kun-mi* [Gunmo] münasebetiyle durmuş, Türk devletlerine temas etmemiştir. Bk. Ögel 1948: 359-360.

⁶³ İkili yapı ve "*Çifte Krallık*" görüşünün tenkidi için bk. Kafesoğlu 1983: 262-266.

sergilenmektedir ki, bu özellik daha sonraki Türgişler⁶⁴ ve Karluklar⁶⁵ gibi Batı Türkistan'da oturan ve İranî kültür tesirine açık olan devlet ve sülalelerin idarî yapısında, ayrıca Hazarlar arasında da görülmektedir.⁶⁶

Bumın Kağan ve kardeşi İstemi Kağan örneği ile vurgulanmaya çalışılan bu görüşün Kuşanlardaki durumu açık değildir. Fakat devletin yapısında, belki de İranî kültürün tesiri ile, ikili yapıya benzer bir sistemin olduğu, mesela idarî yapıda, imparatorluğun farklı birimlerini idare eden *mahāksatrapa* ve *ksatrapa*'ların, yine, askerî ve sivil hizmetleri yerine getiren *mahādandanāyaka* ve *dandanāyaka* gibi resmî memuriyetlerin olduğu Kuşan kitabelerinden biliniyor. Bunlar arasındaki ilişki açık değilse de, yerli unvanlar olan *mahādandanāyaka* ve *dandanāyaka*'ların daha çok polis şefi veya kontrolör gibi çalışarak asayiş ve düzeni sağlama, yargı ve suç işleme durumları ile uğraştıkları anlaşılıyor. İmparatorlukta idarî makamda bulunan bütün görevlilerin, İranî unvan olan *mahāksatrapa* ve *ksatrapa*'ların ise, bunların yabancılar olduğu göz önüne alındığında, *dandanāyaka*'lardan kesinlikle daha üst seviyede oldukları sonucu çıkarılabilir (Puri 1994: 262-263). Frye, İran'ın doğusunda görülen *šāh* (*shao*) unvanını Hint alt-kıtasındaki *ksatrapa*'nın İmparatorluğun batısındaki bir karşılığı olarak yorumluyor (1984: 265). Narain, Kuşanlarda görülen bu ikili yapıda, Jain kaynaklarında gözüktüğü gibi bir "*çifte-krallık*" değil (bk. 1981: 265) bilakis, İran'daki satraplık sistemi (*ksatrapa*) ile, Hindistan'daki Greklerin (Indo-Grek) *strategos*'luk sisteminin bir kombinasyonunu görmektedir: *ksatrapa*'lar, Kuşan İmparatorluğu'nun daha doğudaki bölgelerinde ve daha büyük araziler üzerinde birden fazla olabiliyorlardı. Geniş imparatorluk arazisinde güçlü bir askerî otoriteye ihtiyaç olduğu için eyalet satrapları üzerinde devlet otoritesini

⁶⁴ Türgişlerin VII. yy. sonlarında ve VIII. yy.ın ilk çeyreğinde kağanlıklarını ilan ettikleri dönemde başlarında bazan bir *kağan*'ın, *kağandan* sonra da *yabgu* ve *şad* unvanlı hanedandan kişilerin (genellikle oğulları) bulunduğunu görmekteyiz. Muhtemelen bu, kendilerine Türk Kağanlığı örnek almış olan Türgişlerin, iki ayrı grup halinde On boydan meydana geldikleri için her grubun başında da *yabgu* ve *şad* bulunmasıyla ilgilidir. Hatta Doğu Türkistan'da böyle bir Türgiş *yabgu*'sunun VIII. yy. da müstakil bir hükümdar gibi hareket ettiği anlaşılıyor. VIII. yy.ın ikinci yarısında, yani Türk Kağanlığı'nın yıkılıp yerine Uygurların hakim olduğu, boy sayılarının artıp devletleşmeye başladıkları dönemlerde idarî teşkilatlarında *kağan*'dan sonra gelen yönetici olarak *yabgu*'nun da adı geçmektedir. Yine, VIII. yy.ın ilk yarısı sonlarında Üç Kabile'nin başında bir Türgiş *yabgu*'su bulunuyordu. Bk. Salman 1998: 95-96, 101; 2004-119-126.

⁶⁵ *Hudūdül-Âlem*'in verdiği bilgilere göre, Karluk idarecilerine eskiden "*yabgu*" veya "*cabguy*" denilmekte idi. Gerçekten gerek Türk kitabelerine, gerekse Çin kaynaklarına göre, VIII. yy.da II. Türk Kağanlığı döneminde ve "*Üç Karluk Bodun*" başında bir *yabgu* bulunuyordu. Karluklar, Basmlı hakimiyetinde "Sağ yabguluk", Uygurlar'ın kuruluş devresinde ise yeni kurulan devlette en önemli mevkiyi alarak "Sol yabguluk" makamını elde etmişlerdi. Bk. Taşağıl 2004: 67-72.

⁶⁶ Hazarlardaki muhtemel "ikili yapı" ("*Döppelkönigtum*"), *Büyük Kağan*'dan sonra *Şad* (*İşā / İşād*)'ın ikinci sırada yer alması ve *Şad*'ın önemini yitirmesi ile *Beg* (*Kagan Beh*)'in o mertebeye yükselmesi konularında bk. Ludwig 1982: 167-191; Golden 1990: 270.

sağlamak ise İmparatorlukta önemli görevler ifa eden *mahādandanāyaka* ve *dandanāyaka*'ların askerî hiyerarşisine tevdi edilmişti. Bu ikili yapıyı Narain şöyle özetliyor (2002: 274):

Öyle anlaşılıyor ki en azından büyük, önemli toprak parçalarında, aynı derecede bağlı ve doğrudan hükümdara karşı sorumlu olan biri sivil, diğeri askerî iki paralel memurlar hiyerarşisi ile karşı karşıyayız. Daha küçük toprak parçaları ise aynı şekilde biri sivil, diğeri askerî olmak üzere iki paralel fonksiyonel güç tarafından yönetiliyordu. Üstelik günümüze kadar isimleri bize ulaşabilen Mahāksatrapa, Mahādandanāyaka, Ksatrapa veya Dandanāyaka'ların hiçbirisi Hind menşeli değildir, yani yabancı asıllıdır.

Kuşanların ilk *yabgusu* olduğunda şüphe bulunmayan "Heraus"un sikkelerindeki Grekçe *TYPANNOUNTOS* (turannountos) unvanı, "hüküm süren" anlamına gelmekle beraber, hukukî bakımdan o kişiye sınırsız yetkilere sahip olma hakkı tanıyan mıydı, bu belli değildir; ancak ona mutlak bir hükümdar / tiran (*tyran*) özelliği kazandırdığı anlaşılıyor. Bu unvan da zaten *tyran*'dan bozmadır. Çünkü "Heraus" a yardımcı bir statü verecek ve onu Xiongnu'lardaki *shanyu* gibi daha üstün bir otoriteye tâbi kılabilecek siyasî bilgiye bugün için sahip değiliz. Tıpkı Xiongnu *shanyu*'leri gibi "Heraus"un da bağımsız olarak hareket ettiği, ama bunu açıkça ifade etmeyecek kadar zeki olduğu düşünülebilir. "Heraus"un sikkeleri, onun Yuezhi merkezî otoritesine karşı tutumunu ve kendi otoritesi için mahallî halktan meşruluk arayışını göstermektedir (Narain 2000: 50-51).

Yuezhi'ların Bactria bölgesini fethetmesinden sonra bölgeyi beş *xihou* / *yabgu*'luğa ayırdıkları Çin kaynaklarında ifade edilmekle beraber, bu *yabgu*'lukların Yuezhi'lar oraya gelmeden önce de zaten mevcut olduğu görüşleri de vardır. Nitekim Batı Türkistan sahasında bulunan bu döneme ait para örneklerine bakarsak, sayıları beş kadar olduğu tesbit edilen mahallî idareciler / *yabgu* (*xihou*)'lar, gerçek birer hükümdar olarak sikkeler de bastırılmışlardı. İşte, bu *yabgu*'lardan olup (belki "Heraus" unvanıyla da anılan kişi?) ilk Kuşan *yabgu*'su kabul edilen Qiujiuque (Kujula Kadphises), diğer dört *xihou* / *yabgu*'ya saldırarak onları ortadan kaldırmış, kendisini onların üzerinde kral (*basileos* / *maharaja*) ilân ederek tek bir "idareci grup" oluşturmuştu. Kujula, *yabgu*lukları ortadan kaldırmış ve onları tek bir devlet çatısı altında toplamış olmakla beraber, devleti bir çok kabileden oluşan bir yapıda idare ediyordu. Kendisini ilk başlarda yine "*yabgu*" olarak isimlendirmeye devam eden Kujula, güneyde yeni sahaları krallığına ilhak ettikten sonra daha büyük unvanlar (*mahārāja*, *rājātirāja* ve *devaputra* gibi) kullanmağa başladı. Böylece Narain'in ifadesiyle "yabguluk

otoritesi ve gücü, büyük unvanlarla donatılmış bir krallığın otoritesine dönüşmüş oldu” (1981: 253, 263-264; 2002: 272-273; Frye 1984: 250).

Kuşanların ilk hükümdarı olarak sikke ve kitabelerinde zikredilen Kujula Kadphises’in kullandığı unvanlar, en alt seviyeden en üst seviyeye kadar sistemli olarak yükselen bir grafik halindedir: *yavuga* > *basileus* / *raja* > *maharaja* > *basileus basileon* / *rajatiraja*. “Heraus”un ayrı bir hükümdar değil de Cribb’in teklif ettiği gibi Kujula’nın ilk dönemdeki *yabgu*’luk adı olduğu görüşü kabul edilecek olursa, o halde “Heraus” adıyla o geçiş devresinden sonra Kujula’nın, Çin kaynağına göre önce, Büyük Gondophares’in ölümünü takiben Anxi (Arşak / Indo-Parth / Pahlava Krallığı)’yi fethettiği ve bütün Da Yuezhi topraklarını hakimiyet altına aldığı; Bactria ve Kuzey Hindistan’daki büyük ve sistemli fetihleri takiben de “Heraus”luktan (*HPAOY: Yabgu*) Krallığa, oradan Büyük Kral ve Krallar Kralı makamlarına yükseldiği tahmin edilebilir.

Eğer Kujula, saltanatının ilk dönemlerinde “Heraus” (*yabgu*) idi ise o halde onu “*yabgu*”yu, yani ikinci derece bir unvanı kullanmaya iten başka bir önemli sebep var mı idi? Bu soruya araştırmacılar, Kujula’nın asıl fetihlerine M.S. 45 tarihinden sonra başlamış olduğu, çünkü o tarihe kadar Hindukuş bölgesinde Indo-Parth hükümdarı Gondophares’in hayatta olduğu cevabını veriyorlar. Kujula’nın, Gondophares’in çağdaşı olduğunu biliyoruz. Hatta onun Gondophares’in sarayında yaşayan bir prens olduğu şeklinde görüşler de vardır (Puri 1994: 248). Gerçekten de Kujula’nın Gondophares’in üstünlüğünü zımnen tanıır şekilde daha sade unvanlar kullandığı, hatta onunla ortak sikkeler çıkardığı⁶⁷ ve ancak, onun M.S. 45 tarihindeki ölümünden sonra bölgede aktif olarak siyasî rol oynamaya başladığı ve fetihlerine hız verdiği bilinmektedir. Bu da “Heraus”un niye Grekçe olarak *TYPANNOUNTOS* (*tyran*) veya *HPAOY* (*yabgu*) gibi ikinci dereceden bir unvan kullanmış olduğunu açıklamaktadır.

Sonuç olarak, M.Ö. II. yy.ın ikinci yarısından itibaren Yuezhi / Kuşanlar, Wusunlar ve Kangju’lerin Soğdiana ve Bactria bölgesine gelmeleri ve buralarda M.Ö. II. Binin ortalarından beri bulunduğu bilinen Sakaların İranî bir kültür tesiri almaları ile beraber *yabgu* ve ona benzer şekillerde ifade edilen kelimeler (*yavuga*, *cebgu(ye)*, *zhaowu*) Doğudan gelen sonraki kavim ve devletler tarafından da alınıp kullanılmıştır. İranî tesirler gerek Pers, Parth ve Sasanilerin siyasî etkilerinde, gerekse Ahura-Mazda dininin çok erken devirlerden itibaren Moğolistan içlerine ve göçebe kavimlere kadar nüfuzlarında daha açık olarak

⁶⁷ Narain’in de belirttiği gibi Kuzey Hindistan’da Indo-Grek, Indo-Parth ve Sakalar arasında, ortak veya tâbi hükümdarların bu tip ortak sikkeler çıkarmaları uygulaması gayet yaygındı ve bu da o kralın izni olsun veya olmasın, bağımsızlığın da bir tür ifadesi olmaktadır. Bk. Narain 2000: 58, n. 61.

görülmektedir. Bu unvanın Türk devletlerinde olduğu farzedilen “Çifte-Krallık” anlayışından ziyade, Türklerde Xiongnu’lar zamanından beri görülen ikili teşkilat ile doğrudan bir alâkası olmalıdır; ancak bunun da yine İran tesiriyle, bilhassa idarî teşkilatta görüldüğü, devlet yapısının henüz oluşmadığı veya hükümdarların kendilerini tam bağımsız hissetmedikleri dönemlerde ve durumlarda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Askerî bir yapı arzeden Türk devletlerinde yabguluk, daha ziyade İran kültür coğrafyasına yakın olan bölgelerde görülmektedir ve askerî olmaktan ziyade idarî bir hususiyete sahiptir. Askerî yapıda, *kağandan* sonra *şad* veya ona mümasil, ama doğrudan hükümdarın yakın akrabaları olan kişiler devlette söz sahibi idiler; idarî bakımdan ise İslâmî dönemde görüldüğü üzere İranî etki ile sivil kişiler ve bu arada vezir de etkili olmaya başlamıştır. İslâmî dönemde de bu özelliklerin devam ettiği anlaşılıyor. Kuşanlarda ilk dönemlerde, henüz devletin tam olarak oturmadığı zamanlarda görülen *yabgu* unvanı, imparatorluk dönemlerinde kaybolmakta, arkadan gelen yeni göçebe gruplarda yeniden ortaya çıkmaktadır. Bunun Kuşanlardaki ikili yapıyla da alâkası vardır ve daha çok idarî mekanizma ile ilgilidir. Belki, İranî kültürün tesiri ile daha sonraki bütün Türk devletlerinde de kendini gösterecek olan vezirlik geleneği ile de bağlantılı olabilir. Kuşanlardaki durumu aydınlatabilmek için erken dönemi hakkında elimizde yeterince daha çeşitli kaynaklar olmalıdır. Ama sonraki dönemler, daha erken tarihlerdeki Kuşanların da siyasî ve idarî yapısını anlamada bize yol gösterebilirler. *Yabgu* kelimesinin menşesine gelince, daha sonraki bütün Türk devletlerinde gözükten unvanların çoğunun İran menşeli olması (*tigin*, *şad*, *beg*) ve bunların ilk defa Kuşanlar zamanından itibaren kullanılmaya başlaması, bizi İranî ve Kuşan menşesine götürüyor. Kuşanların ise bir zamanlar iddia edildiği gibi “Türk” değil İranî kültürden çok etkilenmiş, ama asıl olarak göçebe ve muhtemelen Sakalara dayanan bir kavim olduğu anlaşılıyor.

KAYNAKÇA

Kısaltmalar:

AAASH – Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.

Afghanistan - Afghanistan. Ancien Carrefour entre l'Est et l'Ouest. Indicopeustoi archaeologies of the Indian ocean 3. Actes du Colloque International, organisé par C. Landes et O. Bopearachchi au Musée archéologique Henri-Prades-Lattes du 5 au 7 mai 2003, Édité par O. Bopearachchi & M.-F. Bouusac: Brepols Publishers 2005.

AIM – W. Radloff, Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei, Neue Folge, St.-Petersbourg 1897; Zweite Folge, St.-Petersbourg, 1899.

AKGWG – Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen.

AKDITYK – Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.

AKGWG – Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse.

AM – Asia Major.

AN SSSR İV –

BUFM – Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas.

- CII – Corpus Inscriptionum Iranicarum.
 Coins, Art and Chronology - Coins, Art and Chronology [1]. Essays on the pre-Islamic History of the Indo-Iranian Borderlands, Michael Alram and Deborah E. Klimburg-Salter (eds.), Verlag der ÖAW, Wien (1999); Coins, Art and Chronology II. The First Millennium C.E. in the Indo-Iranian Borderlands, Edited by M. Alram vd., Wien: Verlag der ÖAW 2010).
- CAJ – Central Asiatic Journal.
 CHEIA – Cambridge History of Early Inner Asia, edited by D. Sinor, Cambridge University Press, 1990.
 CHI – Cambridge History of Iran, vol. 3 (1) and (2). The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, edited by E. Yarshater, Cambridge University Press, 1983.
 DTCFD – Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi.
 DTS - Drevnetyurkskiy Slovar'.
 EFEO – École française d'Extrême-Orient.
 EI – Epigraphia Indica.
 HCCA – History of Civilizations of Central Asia.
 HdO – Handbuch der Orientalistik.
 HH – History of Humanity. Vol. III: From the Seventh Century BC to the Seventh Century AD, Edited by J. Herrmann and E. Zürcher, UNESCO, 1996.
 HHS – Hou Hanshu.
 HS – Hanshu.
 JA – Journal Asiatique.
 JES – Journal of Eurasian Studies.
 JRAS GBI – Journal of the Royal Asiatic Society. Great Britain & Ireland.
 MRDTB – Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko.
 MSFOu - Memoires de la Société finno-ougrienne, Helsinki.
 ÖAW – Österreichische Akademie der Wissenschaften.
 PDK – Papers on the Date of Kaniska, submitted to the Conference on the Date of Kaniska, London, 20-22 April, 1960, Edited by A. L. Basham, Australian National University Centre of Oriental Studies, Oriental Monograph Series, Leiden: E. J. Brill, 1968.
 Sj – Shiji.
 SPb. – Sankt-Peterburg.
 SPP - Sino-Platonic Papers. University of Pennsylvania, Philadelphia.
 TDK – Türk Dil Kurumu.
 TS – Tangshu.
 TTK – Türk Tarih Kurumu.
 UAjb. – Ural-Altaysche Jahrbücher.
 Ujb. – Ungarische Jahrbücher.
 AALTO, P. "Iranian Contacts of the Turks in Pre-Islamic Times", *Studia Turcica*, 1971, 29-37.
 AGACANOV, S. G. Oğuzlar, (Rusçadan çevirenler: E. N. Necef / A. Annaberdiyev), İstanbul: Selenge Yayınları, 2002.
 AKBULUT, D. A., *Arap Fütuhatına Kadar Maveraünnehir ve Horasan'da Türkler (M.Ö. II – M.S. VII. yy.)*, Atatürk Üniversitesi, Erzurum (Basılmamış Doktora Tezi), 1984.
 _____, "Turks in Mawara'al-Nahr and Khorasan during the Chionite / Hyon and Hephthalite Era", *The Turks I*, (Eds. H. C. Güzel, C. Cem Oğuz, O. Karatay), Ankara, 2002, 277-289.
 ALFÖLDİ, A. "Türklerde Çift Krallık", İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul, 20-25 Eylül 1937, Kongrenin Çalışmaları, Kongreye Sunulan Tebliğler, İstanbul: Kenan Matbaası, 1943, 507-519.
 ALRAM, M. "Three Hunnic Bullae from Northwest India", *BAI*, 17 (2003), 2007, 177-184.
 ALRAM, M. ve M. Phisterer. "Alkhan and Hephthalite Coinage", *Coins, Art and Chronology II*, 2010, 13-38.

- ALTHEİM, F. *Geschichte der Hunnen: Niedergang und Nachfolge*, Berlin: Walter de Gruyter & Co. Bd. I. 1959, Bd. V. 1962.
- ARTAMONOV, M. İ. *Hazar Tarihi. Türkler, Yahudiler, Ruslar*, L. N. Gumilëv'in Tashih ve Notlarıyla, (Rusçadan Çeviren: D. A. Batur), İstanbul: Selenge Yayınları, 2004.
- BABAYAR, Gaybullah. *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu. The Catalogue of the Coins of Turkic Qaghanate, TİKA Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı: Ankara 2007.*
- BANG, W. ve J. Marquart. *Osttürkische Dialektstudien*, AKGWG, Philologisch-Historische Klasse, N.F. Bd. XIII / 1, Berlin: Weidmannsche Buchhandlung. 1914.
- BARTHOLD, W. W. "Die Historische Bedeutung der Alttürkischen Inschriften", *AIM*, 1897, 1-36.
_____, "Die Alttürkischen Inschriften und die Arabischen Quellen", *AIM*, 1899, 1-29.
- BARTOLD, V. V. *Soçineniya II (1). Obşçie Rabotı po İstorii Sredney Azii. Rabotı po İstorii Kavkaza i Vostoçnoy Evropı*, Moskva: İzd-vo Vostoçnoy Literaturı, 1963.
- BAXTER, W. H. and L. Sagart. *Baxter-Sagart Old Chinese by MC final, initial, and tone, version of 20 February 2011*, 2011.
- BİVAR, A. D. H. "Gondophares and the Indo-Parthians", *The Age of the Parthia* (Edited by V. S. Curtis and S. Stewart), *The Idea of Iran*, vol. 2, London Middle East Institute: I. B. Tauris & Co Ltd. 2007, 26-36.
- BİVAR, D. "The Jewel of Khingila: A Memento of the Great Buddha of Bamiyan", *Afghanistan, Brepols* 2005, 319-329.
- BOMBACİ, A. "Qui était Jebu Xak'an?", *Turcica. RET*, II, 1970, 7-24.
- BOSWORTH, C. Edmund. "JABĠUYA", *EnIr*, Vol. XIV, Fasc. 3, 2007, 314-317, available at www.iranica.com
- BROSSET, M. (trad.) *Histoire de la Géorgie, depuis l'Antiquité jusqu'au XIXe Siècle, 1re Partie. Histoire ancienne, jusqu'en 1469 de J.-C., S.-Petersbourg: Imprimerie de l'Académie Impériale des Sciences, 1849.*
- BÜHLER, G. "Art. XVII.- Dr. Bhagvānlāl Indrāji's Interpretation of the Mathura Lion Pillar Inscriptions", *JRAS*, 26 / 3, July 1894, 525-540.
- Chang Jên-t'ang. *T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler (-Tsê-fu-yüan-kuei ve Tzû-chih t'ung-chien'e göre - 618-745)*, Doktora Çalışması, Taipei, 1968.
- CHAURASIA, Radhey Shyam. *History of Ancient India: Earliest Times to 1000 A. D.* Atlantic Publishers & Distributors Ltd.: New Delhi 2008.
- CHAVANNES, Eduard. *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux. Recueillis et Commentés suivis de Notes Additonnelles*, Librairie d'Amérique et d'Orient, Paris: Adrien-Maisonneuve, 1941.
_____, (Önceki eserin Türkçe terc.), *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri. (Çeviri: M. Koç)*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2007.
- CHOPRA, P. N. vd. *A Comprehensive History of India. Ancient India*, Sterling Publishers Private Limited: New Delhi, 2003.
- CHRISTIAN, D. *A History of Russia, Central Asia and Mongolia. Vol. I. Inner Eurasia from Prehistory to the Mongol Empire*, *The Blackwell History of the World: Blackwell Publishing*, 1998.
- CLAUSON, G. "Turk, Mongol, Tungus", *AM*, 8 / 1, 1960, 105-123.
_____, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, Oxford: At The Clarendon Press, 1972.
- CÖHCE, S. "Hindistan'da İlk Türk Hakimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar", *Türkler*, C. I, Editörler: H. C. Güzel vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, 816-821.
- CRİBB, J. "The 'Heraus' coins: their attribution to the Kushan king Kujula Kadphises, c. AD 30-80", *Essays in Honour of Robert Carson and Kenneth Jenkins*, (Edited by M. Price, A. Burnett and R. Bland), London: Spinks, 1993, 197-134.

- CSORNAI, K. "Where Huns' Blood Drew", JES, Vol. 1, Issue 3, (July-September 2009), 28-42.
- DAVARY, G. Djelani. Baktrisch. Ein Wörterbuch auf Grund der Inschriften, Handschriften, Münzen und Sigelsteine, Julius Groos Verlag, 1982.
- DAVİDOVİÇ, E. A. Kladi Drevnih i Srednevekovih Monet Tadjikistana, AN SSSR, Institut Vostokovedeniya, Moskva: İzd-vo "Nauka", 1979.
- _____, "The First Hoard of Tetradrachmas of the Kusana 'Heraios'", AAASH, XXVIII, 1980, 147-178.
- DE LA VAİSSİÈRE, É. Histoire de Marchands Sogdiens, Bibliothèque de l'Institut des Haute Etudes Chinoises, vol. XXXII, Collège de France, Paris, 2002.
- De La Vaissière, É. "Sogdiana iii. History and Archeology", Enlr, 2011, available at <http://www.iranica.com>
- DLT. Kâşgarlı Mahmûd, *Dîvânü Lugâti't-Türk*. (Çeviri, Uyarlama, Düzenleme: S. Erdi, S. T. Yurteser), KabcacıYaymevi, 2005.
- DOERFER, G. Türkische und mongolische Elemente im neupersischen, Bnd. IV: Türkische Elemente im Neupersischen (Schluss) und Register zur Gesamtarbeit, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH, 1975.
- DONUK, A. Eski Türk Devletlerinde İdarî – Askerî Unvan ve Terimler, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988.
- DTS. Drevnetyurkskiy Slovar', (Redaktör: V. M. Nadelyaev, D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. M. Şçerbak), AN SSSR, Institut Yazıkoznaniya, Leningrad: İzd-vo "Nauka", 1969.
- DUNLOP, D. M. Hazar Yahudi Tarihi. (İngilizceden Çeviren: Z. Ay), İstanbul: Selenge Yayınları, 2008.
- ECSEDDY, I. and W. Sundermann. "The Rise of the Türk Power", HH, 1996, 477-479.
- ENOKI, K. "Sogdiana and the Hsiung-nu", CAJ I, 1955, 43-62.
- _____, "On the Nationality of the Ephthalites", MRDTB, XVIII, 1959, 1-58.
- ENOKI, K. vd. "The Yüeh-chih and their migrations", HCCA, Vol. II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250, (Edited by J. Harmatta), 1994, 171-190.
- ERRINGTON, E. "Differences in the Patterns of Kidarite and Alkhon Coin Distribution at Begram and Kashmir Smast", Coins, Art and Chronology II, 2010, 147-168.
- ESIN, E. "Tabari's Report on the Warfare with the Türgis and the Testimony of Eighth Century Central Asian Art", CAJ XVII / 1-4, 1973, 1-4.
- _____, İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş (Türk Kültürü El-Kitabı, II, Cild I/b'den Ayrı Basım), Edebiyat Fakültesi Matbaası: İstanbul 1978.
- FALK, H. "Names and Titles from Kuşāṅa Times to the Hūṅas. The Indian Material", Coins, Art and Chronology II, 2010, 73-89.
- FLEET, J. F. "A Note on one of the Inscriptions on the Mathura Lion-Capital", JRAS GBI 1904, 703-709.
- FRYE, R. N. "Jamük, Sogdian 'pearl'?", JAOS, 71 / 2, s. April-June 1951, 142-145.
- _____, The History of Bukhara. Translated from a Persian Abridgment of the Arabic Original by Narshakhi, The Mediaeval Academy of America, Cambridge, Massachusetts, 1954.
- _____, The Heritage of Persia, Weidenfeld and Nicolson, 1962a.
- _____, "Some Early Iranian Titles", Oriens, 15, 1962b, 352-359.
- _____, The History of Ancient Iran, München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1984.
- _____, "The Rise of the Kushan Empire", HH, 1996, 456-460.
- GABAIN, A. von. "Irano-Turkish Relations in the Late Sasanian Period", CHI, 3(1), 1983, 613-624.
- _____, Eski Türkçenin Grameri. (Çeviren: M. Akalın), AKDITYK, TDK Yayınları, Ankara: TTK Basımevi, 1988.
- GENÇ, R. Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası, Ankara: TAKE Yayınları, 1997.

- GHIRSHMAN, R. Les Chionites–Hephthalites, Ministère de l'Education Nationale, Le Cairo, Imprimerie de l'Institut Français d'Archéologie Orientale, 1948.
- GOLDEN, P. B. Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars, Vol. 1, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980.
- _____, "The peoples of the south Russian steppes", CHEIA, 1990, 256-284.
- _____, Türk Halkları Tarihine Giriş. Ortaçağ ve Erken Yeniçağ'da Avrasya ve Ortadoğu'da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu, 2. Baskı, (Çev.: O. Karatay), Çorum: KaraM, 2006.
- GÖBL, R. Dokumente zur Geschichte der iranischen Hunnen in Baktrien und Indien, Bd. 1, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1967.
- GREATREX, G. and S. N. C. Lieu (edited and compiled). The Roman Eastern Frontier and The Persian Wars, Part II. AD 363-630. A narrative sourcebook, London and New York: Routledge, 2002.
- GRENET, F. "Nouvelles données sur la Localisation des Cinq *yabghus* des Yuezhi. L'Arrière Plan politique de l'Itinéraire des Marchands de Maës Titianos", JA, 294(2), 2006, 325-341.
- HANSEN, V. "The Impact of the Silk Road Trade on a Local Community: The Turfan Oasis, 500-800", Les Sogdiens en Chine, (Ed. É. De La Vaissière et E. Trombert), Études thématiques 17, EFEO, Paris, 2005, 283-310.
- HARMATTA, J. "Annexation of the Hephthalite Vassal Kingdoms by the Western Turks", HH, 1996, 475-476.
- HARMATTA, J. and B. A. Litvinsky. "Tokharistan and Gandhara under Western Türk Rule (650-750)", HCCA, vol. III: The Crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750, (Ed. B. A. Litvinsky), UNESCO Publishing, 1996, 367-401.
- HILL, J. E. (terc.) "The Western Regions according to the *Hou Hanshu*. The *Xiyu juan* 'Chapter on the Western Regions' from *Hou Hanshu* 88 Second Edition (Extensively revised with additional notes and appendices)", 2003 (web adresi: http://depts.washington.edu/silkroad/texts/hhshu/hou_han_shu.html)
- HULSEWÉ, A. F. P. China in Central Asia. The Early Stage: 125 B.C.- A.D. 23, An Annotated translation of chapters 61 and 96 of the History of The Former Han Dynasty, with an introduction by M. A. L. Loewe, Leiden: E. J. Brill, 1979.
- HUMBACH, H. Baktrische Sprachdenkmäler, Teil I-II, Mit Beiträgen von A. Grohmann, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1966.
- İbn Hordadbeh. Kniga Putey I Stran. (Perevod s Arabskogo, Kommentariy, İssledovanie, Ukazateli i Kartı: N. Velihanova), AN Azerbaydjanskoj SSR, İnstitut Vostokovedeniya, Baku: "Elm", 1986.
- KAFESOĞLU, İ. Türk Milli Kültürü, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1983.
- KLJAŠTORNIJ, S. G. "IAΞAPTHΣ = SİR-DARJA", CAJ, VI / 1, 1961, 24-26.
- _____, Drenvetyurkskie Runičeskie Pamyatniki kak İstočnik po İstorii Sredney Azii, AN SSSR, Moskva: İzd-vo "Nauka", 1964.
- KONOW, S. "So-called Takht-i-Bahi Inscription of the Year 103", EI, XVIII, 1925-26, 277.
- _____, (Ed.) Kharoshthi Inscriptions with the Exception of those of Aśoka, Corpv's Inscriptionvm Indicarvm vol. II, part I, Varanasi: Indological Book House, 1969.
- KONUĞÇU, E. Kuşan ve Akhunlar Tarihi. Atatürk Üniversitesi Yayınları: Sevinç Matbaası, Ankara 1973.
- _____, "Akhunların Kalıntısı Olarak Kalaçlar (Halaçlar)", Türkler, C. I, Editörler: H. C. Güzel vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, 846-853.
- KUMEKOV, B. E. Gosudarstvo Kimakov IX-XI vv. po Arabskim İstočnikam, AN Kazahskoy SSR, İnstitut İstorii, Arheologii i Etnografii im. Ç.Ç. Valihanova, Alma-Ata: İzd-vo "Nauka" Kazahskoy SSR, 1972.

- KURBANOV, A. *The Hephthalites: Archaeological and Historical Analysis*. PhD thesis submitted to the Department of History and Cultural Studies of the Free University, Berlin, 2010. (http://www.diss.fu-berlin.de/diss/servlets/MCRFileNodeServlet/FUDISS_derivate_000000007165/01_Text.pdf?hosts=)
- LITVINSKY, B. A. and M. H. Zamir Safi. "The Later Hephthalites in Central Asia", HCCA, vol. III: *The Crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750*, (Ed. B. A. Litvinsky), UNESCO Publishing, 1996, 176-183.
- Liu Xinru. *The Silk Road in World History*, *The New Oxford World History*: Oxford University Press, 2010.
- LOESCHNER, H. "Notes on the Yuezhi – Kushan Relationship and Kushan Chronology", 2008, (http://www.onsnumis.org/publications/Yuezhi-Kushan_Hans-Loeschner_2008-04-15.pdf)
- LUDWIG, D. *Osteuropäische Geschichte. Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Westfälischen Wilhelms-Universität zu Münster (Westf.), 1982.
- MALYAVKIN, A. G. *Tanskie Hroniki o Gosudarstvah Tsentral'noy Azii. Tekst i Issledovaniya*, (Otvetsvennyy red.: Yu. M. Butin), AN SSSR, Sibirskoe Otdelenie, Novosibirsk, 1989.
- MARKWART, J. "Kultur- und sprachgeschichtliche Analekten", *UJb.*, IX, 1929, 69-103.
- Markwart, J. *Wehrot und Arang. Untersuchungen zur mythischen und geschichtlichen Landeskunde von Ostiran*, (hrsg. von H. H. Schaeder), Leiden: E. J. Brill, 1938.
- MARQUART, J. *Die Chronologie der Alttürkischen Inschriften*, Leipzig, 1898.
- _____, *Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i. Mit historisch-kritischem Kommentar und historischen und topographischen Excursen*. AKGWG, Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1901.
- _____, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840-940)*, Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1903.
- MELIORANSKIY, P. M. *Pamyatnik v Čest' Kyul' TEGINA. S dvumya tablitsami nadpisey*, S.-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk, 1899.
- MINORSKY, V. *Hudūd al-'Ālam. 'The Regions of the World', A Persian Geography, 372 A.H.–982 A.D.*, (Translated and Explained by V. Minorsky, with the Preface by V. V. Barthold, translated from the Russian), Oxford: University Press, 1937.
- MORAVCSIK, Gyula. *Byzantinoturcica II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen*, Leiden: E. J. Brill, 1983.
- Moses. *Kalankatlı Moses, alban tarihi ve alban salnamesi Mhitar Koş*. (Rusça ve İngilizce Nüshaları Karşılaştırarak Azerbaycan Türkçesine Çeviren: Prof. Z. Bünyadov, Türkiye Türkçesi: Dr. Y. Gedikli), Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.
- Movses Kalankatuatsi. *İstoriya Stranı Aluank, Pervod s drevnearmyanskogo, Predislovie i Kommentariy: Ş. V. Smbatyan, Matenadaran, İnstitut Drevnih Rukopisey im. Maştoşa pri Sovete Ministrov Armyanskoy SSR, Erevan: İzd-vo AN Armyanskoy SSR, 1984.*
- NARAIN, A. K. "The Kushāṇa State: A Preliminary Study", *Study of the State*, (Edited by H. Claessen and P. Skalnik), New York, 1981, 251-273.
- _____, "The Five Yabgus of the Yüeh-chih", *India. History and Thought. Essays in Honour of A. L. Basham*, (Edited by S. N. Mukherjee), Subarnarekha, Calcutta, 1982, 174-185.
- _____, "Indo-Europeans in Inner Asia", *CHEIA*, 1990, 151-176.
- _____, *The Tokharians. A History without Nation-State Boundaries*, North-Eastern Hill University Publications, Shillong, 2000.
- _____, "The Kushan State and its Ideology", *The Turks I*, Ed. H. C. Güzel vd., Ankara, 2002, 271-276.

- Narşahî. Tâ'rîh-i Buhârâ, Te'lîf-i Ebû Bekr Muhammed bin Ca'fer En-Narşahî 286-347, Tercüme-i Ebû'n-Nasr Ahmed bin Muhammed Nasru'l-Kubâvî, Telhîs: Muhammed bin Züfer bin Ömer, Tashîh ve Tahşîye: Müderris Rızavî, Teheran, İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferheng-ı İrân, 1351.
- NEELIS, J. Early Buddhist Transmission and Trade Networks. Mobility and Exchange within and beyond the Northwestern Borderlands of South Asia, Koninklijke Brill NV: Leiden: 2011.
- ORKUN, H. N. Eski Türk Yazıtları, AKDITYK, TDK Yayınları, Ankara: TTK Basımevi, 1987.
- ÖGEL, B. "Prof. Alföldi'nin "Türklerde Çifte Krallık" Nazariyesi Hakkında Tenkidi Notlar", DTCFD, 6 / 4, 1948, 359-360.
- _____, "Ortaasya Türk Tarihi Hakkında Bazı Yeni Araştırmaların Tenkidi", DTCFD, 17 /1-2, 1959, 261-273.
- _____, "Über die alttürkische *Schad (Sü-Baschi)*-Würde", CAJ, VIII, 1963, 27-42.
- _____, "Eski Türk - İnan Kültür İlişkileri Hakkında Notlar", İnan Şehinşahlığı'nın 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan, T. C. Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1971, 351-366.
- PRITSAK, O. "Von den Karluk zu den Karachaniden", ZDMG, 101, 1951, 270-300.
- _____, "Stammesnamen und Titulaturen der Altaischen Völker", UAJb., XXIV / 1-2, 1952, 49-104.
- _____, "Der Untergang des Reiches des ogusischen Yabgu", 60. Doğum yılı münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı. Mélanges Fuad Köprülü, DTCF, İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1953, 397-410.
- PULLEYBLANK, E. G. "The Consonantal System of Old Chinese", AM, 1962, 58-144.
- _____, "Chinese and Indo-Europeans", JRAS, (April, 1966), 9-39.
- _____, "Chinese Evidence for the Date of Kaniska", PDK, 1968, 247-258.
- _____, "The Chinese and Their Neighbors in Prehistoric and Early Historic Times", The Origins of the Chinese Civilization (Edited by D. N. Keightley), Studies on China 1, University of California Press: Berkeley and Los Angeles 1983, 411-466.
- _____, Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin, Vancouver: UBC Press, 1991.
- PURI, B. N. "The Kushans". HCCA, Vol. II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250, Ed. by J. Harmatta, 1994, 247-264.
- RADLOFF, W. Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, SPb. 1895-1897.
- RAMSTEDT, G. J. "Alte türkische und mongolische Titel", MSFOu, vol. 55 / 2, 1951, 59-82.
- RAY, Haraprasad, Chinese Sources of South Asian History in Translation: The Qin dynasty, the former and later Han dynasties, the period of the three kingdoms, (Liu) Song, Southern Qi, the northern, eastern, and western Wei dynasties (3rd century B.C.-6th century A.D.), Asiatic Society 2004.
- SALMAN, H. Türgişler, TC. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998.
- SHRAVA, S. The Kushana Numismatics, New Delhi: Pranava Prakashan, 1985.
- _____, The Dated Kushana Inscriptions, New Delhi: Pranava Prakashan, 1993.
- SIMS-WILLIAMS, N. "From the Kushan-Shahs to the Arabs. New Bactrian documents dated in the era of Tochi inscriptions", Coins, Art and Chronology 1, 1999, 245-258.
- _____, N. Bactrian Documents from Northern Afghanistan II: Letters and Buddhist Texts, Studies in the Khalili Collection Vol. III. CII, Part II. Inscriptions of the Seleucid and Parthian Periods and of Eastern Iran and Central Asia, Vol. III: Bactrian, Published by the Nour Foundation in association with Azimuth Editions, 2007.
- SINOR, D. "The Establishment and Dissolution of the Türk Empire", CHEIA, 1990, 285-316.
- SMIRNOVA, O. İ. Katalog Monet s Gorodişça Pendjikent, Moskva, 1963.
- TASKIN, V. S. "O Titulah Şanyuy i Kagan", Mongolica. Pamyati Akademika Borisa Yakovleviça Vladimirtsova, 1884-1931, AN SSSR, Moskva: İzd-vo "Nauka", 1986, 213-218.
- TAŞAĞIL, A. Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III – M.S. X. asır), AKDITYK, TTK Yayınları, Ankara: TTK Basımevi, 2004.

- _____, Gök-Türkler I-II-III, AKDITYK TTK Yayınları: TTK Basımevi, Ankara 2012.
- TEKİN, T. Orhon Yazıtları, AKDITYK, Ankara: TDK Yayınları, 1988.
- TEZCAN, M. Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih'lardan Kuşanlara). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum (Basılmamış Doktora Tezi), 1996.
- _____, "Kuşanların Menşei", Türkler, C. I, Editörler: H. C. Güzel vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, 789-814.
- _____, "The Conquest of Sogdiana and Bactria by the Nomads and the Asiani", *Transoxiana. Tarix va Madaniyat, Akademiku Edvardu Rtveldze v çest' 60-letiya – kollegi i uçeniki*, Taşkent, 2004, 154-165.
- Theophanes. The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History AD 284-813, Translated with Introduction and Commentary by C. Mango and R. Scott with the assistance of G. Greatrex, Oxford: Clarendon Press, 1997.
- THIERRY, F. "Yuezhi et Kouchans. Pièges et dangers des sources chinoises", *Afghanistan, Brepols* 2005, 421-539.
- TRIPATHI, R. History of Ancient India, Motilal Banarsidass Publishers Private Limited: Delhi 1992.
- TUGUŞEVA, L. Yu. Uygurskaya Versiya Biografii Syuan'-tszana. Fragmentı iz Leningradskogo sobraniya İnstituta Vostokovedeniya AN SSSR, AN SSSR İV, Moskva: Nauka, 1991.
- ULVING, T. Dictionary of Old and Middle Chinese. Bernhard Karlgren's Grammata Serica Recensa Alphabetical Arranged, Orientalia Gothoburgensia II, Acta Universitatis Gothoburgensis, 1997.
- VONDROVEC, K. "Numismatic Evidence of the Alchon Huns reconsidered", *BUFM* 50, 2008, 25-56.
- WINK, A. Al-Hind. The Making of the Indo-Islamic World. Vol. II. The Slave Kings and the Islamic Conquest, 11th-13th Centuries, Koninklijke Brill: Leiden 1997.
- YOSHIDA, Y. "On the Origin of the Sogdian Surname Zhaowu 昭武 and Related Problems", *JA*, 291 / 1-2, 2003, 35-67.
- _____, "PERSONAL NAMES, SOGDIAN, i. IN CHINESE SOURCES", 2006, (http://www.iranica.com/newsite/index.isc?Article=http://www.iranica.com/newsite/articles/unicode/ot_grp10/ot_perssogdchin_20060109.html)
- Yu Taishan. "A Study of Saka History". *SPP*, Nu. 80, (July, 1998), 1-225.
- _____, "A Hypothesis about the Source of the Sai Tribes". *SPP*, Nu. 106, (September, 2000) 1-200.
- _____, "The Origins of the Kushans". *SPP*, Nu. 212, (July, 2011), 1-22.
- Zeimal, E. V. "The Political History of Transoxiana", *CHI*, 1983, 232-262.

Web Sayfaları:

- Étienne De la Vaissière, "Sogdians in China: A Short History and Some New Discoveries", *The Silk Road Journal*, Vol. 1, Nu. 2, December, s. 23-27, http://www.silk-road.com/newsletter/december/new_discoveries.htm
- The Western Regions according to the *Hou Hanshu* The *Xiyu juan* "Chapter on the Western Regions" from *Hou Hanshu* 88, Second Edition (Extensively revised with additional notes and appendices). Translated by John E. Hill, September 2003. Section 13 – The Kingdom of the Da Yuezhi 大月氏 (the Kushans), <http://depts.washington.edu/silkroad/texts/hhshu/notes13.html>
- KURBANOV, A. 2010, *The Hephthalites: Archaeological and Historical Analysis*, PhD thesis submitted to the Department of History and Cultural Studies of the Free University, Berlin, http://www.diss.fu-berlin.de/diss/servlets/MCRFileNodeServlet/FUDISS_derivate_00000007165/01_Text.pdf?hosts=